

NR 4 2017

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE
HALLAND
OCH
BLEKINGE

TEMANUMMER
JUDARNA I MALMÖ

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Arne Järtelius: Judarna i Malmö	
Religion, tradition och integration: judar och andra Malmöbor 1911–32	1

Detta nummer av Ale utges med stöd av Thora Ohlssons stiftelse, Lund.

Judarna i Malmö

Religion, tradition och integration: judar och andra Malmöbor 1911–32

Av Arne Järtelius

Malmö

Redaktionen för Ale tog i början av 2017 ett principbeslut att årets sista häfte skulle utgöra ett temanummer rörande någon eller några folkminoriteter. Slumpen ville foga det så, att det ämne som valdes skulle visa sig vara högaktuellt vid tiden för utgivningen. Författaren Arne Järtelius, som i detta nummer av Ale skriver om judarna i Malmö under första delen av 1900-talet, har i annat sammanhang (Elbogen 2015) behandlat denna invandrargrupp under närmast föreliggande tid, 1860–1910.

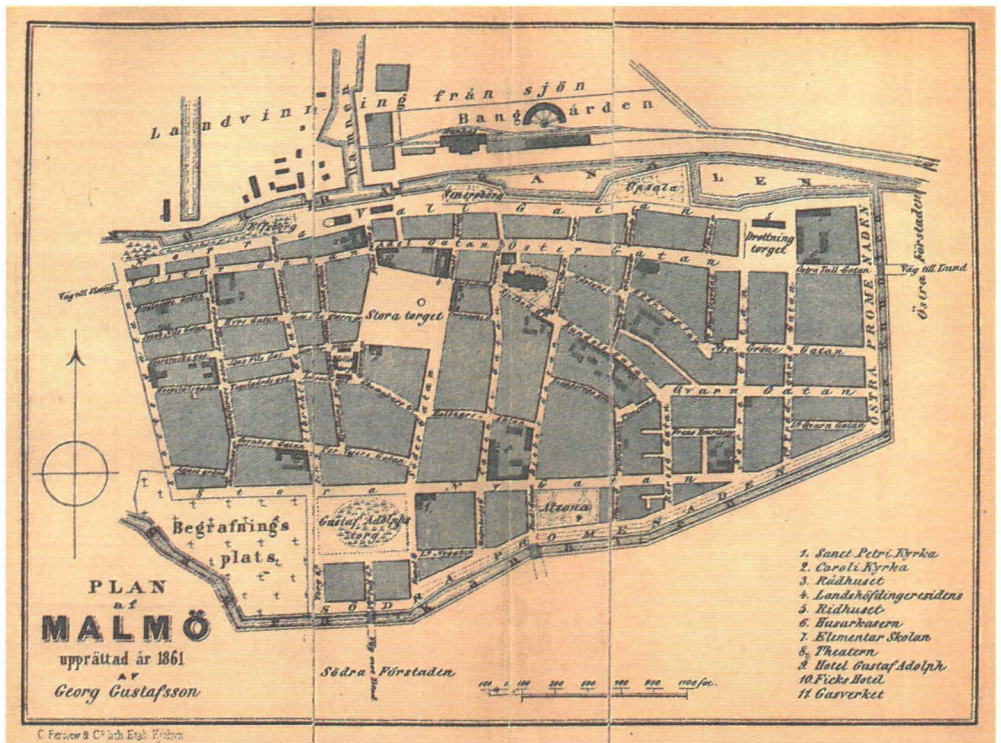
Redaktören för Ale

För att få en uppfattning om religionens vikt, traditionens roll och samhällets krav på de judar som i början av 1900-talet var medlemmar av Mosaiska församlingen i Malmö, ska jag i det följande skildra ett antal uttryck som det tog. Det handlar om sådant som östjudar och västjudar, administrationen av församlingen, det svenska samhällets inflytande, en synagoga placerad mitt i byn, rabbinens olika uppgifter, innehållet i religionsundervisningen för barnen, kosherlakten och begravningsritualerna, ända till ett ifrågasättande av själva medlemskapet i församlingen.

Mosaiska församlingen i Malmö bildades 1871 och var redan från början den tredje största i landet efter Stockholm och Göteborg. Församlingen har lämnat ett ganska omfattande arkiv efter sig som finns tillgängligt i Malmö stadsarkiv. Där finns även några judiska släktarkiv. För att få bilda sin församling var judarna i Malmö tvungna att ta kontakt med kommunen, och de kontaktarna har genom åren avsatt en hel del material. Det gäller också för både församlingens och enskilda judars kontakter med Kungl. Maj:t. Det finns även ett rikt material med brev till

och från församlingen som visar vilka frågor och ämnen som var aktuella för församlingen och dess medlemmar. Lägg till det judendomen med dess olika ritualer och krav på sina troende, det svenska samhället med dess krav och den Evangelisk Lutherska religionen med sina. Det är de viktigaste ingredienserna i den här skildringen med religionen som riktmärke och medelpunkt. För att bilden ska bli fullständig ska till ovanstående läggas judarnas borgerliga liv med sådant som arbete, familj, boende, barnens svenska skolgång och ett omgivande svenskt samhälle med ibland mycket negativa inställningar till judarna. En skildring av det får anstå tills vidare.

Utöver en beskrivning av religion och tradition – ibland tenderar de att gå i varandra – har jag två övergripande frågeställningar: Vilka motsättningar fanns i församlingen, hur löstes de över tid, och vad var de ett uttryck för? Hur utvecklade sig relationerna mellan judisk minoritet och svensk majoritet? Beträffande församlingen var det främst motsättningar mellan ortodoxt och liberalt, mellan östjudar och västjudar. Avseende ju-

Katra över Malmö 1861, det år då de första judarna kom till Malmö.

darnas integration i Sverige och det svenska satte både samhället och dess medborgare ibland upp ganska höga hinder.

En judisk församling i Malmö

Den första juden att mer varaktigt bosätta sig i Malmö var Jacob Landsberg eller, som det står i konseljakten om honom, »som han rätteligen finnes heta, Jekiel Jakowicz från Landsberg i Polen». Året var 1858 och adressen för den då 40-åriga polacken var Hjorttackegatan 27, beläget på dagens Väster i Malmö. Tätt i hämlarna på honom att flytta till Malmö var Herman Leipziger med hustrun Hinda och en dotter, också de från Polen. Under tidigt 1860-tal bosatte sig sedan i Malmö judar som Jacob Adamson från Frankfurt am Main, Marcus Gellberg från Altona i danska Slesvig, Aron Hirsch från Kiel, Abra-

ham Levin från Polen, Edvard Nathan från Slagelse i Danmark och hela familjen Zadig från Hamburg. 1868 fanns det 25 vuxna judiska män bosatta i Malmö och två år senare var de 62.¹

Det var i samband med att näringsfrihetsförordningen antogs 1864 som landshövdingeämbetena i Malmö och Kalmar ensidigt upphävde alla inskränkningar i bosättningsrättigheterna för utländska judiska handelsidkare och näringsutövare.² För judarna i landets övriga län skulle det dröja till 1873, i samband med det som brukar kallas för svenska judarnas emancipation, innan judarna oavsett medborgarskap fick bosätta sig var de ville i landet.

I Malmö bodde 1872 enligt länsstyrelsen 209 judar. Av dessa hade åtta familjer svenskt medborgarskap (när mannen i familjen fick svenskt medborgarskap erhöll även hans

hustru och omyndiga barn detsamma; för kvinnor var myndighetsåldern vid den här tiden 25 år). Vid samma tid hade Malmö drygt 26 500 invånare. Under Malmöförsamlingens första 50 år (1860–1910) bodde det under olika perioder och i minst tre år mer än 1 000 judar (varav omkring 600 barn) i Malmö.³

Det var den andra december 1871 som 29 judar bosatta i Malmö i laga svensk ordning lämnade in en ansökan till magistraten i staden om att få bilda en mosaisk församling: »Under dags dato hafva undertecknade valt sju Electorer för att välja tre föreståndare till mosaiska församlingen härstädes.» Redan i slutet av samma månad fick judarna ett nådigt beslut från magistraten att de var kallade att förrätta valet av föreståndare lördagen – *Sabbat!* – den 13 januari klockan 11 på förmiddagen. När det valet väl var gjort skulle det dröja ända till den 9 mars 1873 innan församlingen hade sitt första protokollförda sammanträde (det protokollet var enligt Kungl. Maj:ts beslut avfattat på svenska och med en kristen svensk som sekreterare).

Varför kom då judarna i Malmö inte till skott med en församlingsbildning förrän 1871? Församlingens biograf Walter Siegel menar att det berodde på bristande ekonomiska möjligheter tillsammans med att antalet judar i Malmö inte var tillräckligt stort. Utöver det kan man vidare anta att judarna i staden inte kände eller ens kände till varandra så väl vid den här tiden. Lägg till det att många av Malmöjudarna förvisso var bosatta i staden men som (gårdfari)handlande hade de sina främsta inkomstkällor runt om i närområdet. Det gjorde att deras närvaro i staden var oregelbunden.

Samtidigt ska sägas att judarna under sin första tid i Malmö i samband med sabbaten förmodligen samlats till *minjan*, en judisk gudstjänst. För firandet av en sådan behövs enligt judisk lag inte mer än tio män över 13

års ålder. Något krav att en sådan skulle ledas av en rabbin eller motsvarande finns vidare inte, varför den var lätt att få till stånd.

Den svenska staten sätter gränser

Innan vi går vidare med att redogöra för judarnas liv och leverne i Malmö kan det vara på sin plats med att skildra hur den svenska staten fram till 1952, då religionsfrihet infördes, på olika sätt reglerade judarnas tillvaro i landet.

Den första juden att få kungligt tillstånd att bosätta sig i Sverige med sin tro i behåll (dop var annars vad som gällde för att få stanna i landet) var Aaron Isaac, född 1730 i tyska Brandenburg. Han anlände till Sverige närmast från Stralsund 1774, och efter några veckor i Ystad och lika lång tid i Malmö, fortsatte Aaron till Stockholm. I konselj på Ulriksdal den 2 maj 1775 tillerkände Gustav III Aaron Isaac att med sin bror, hustru och barn bosätta sig i Stockholm som sigillgravör och stensnidare. Med det hade »Sverige hade fått sina första kungliga skyddsjudar.»⁴ 1782 infördes därefter ett så kallat judereglemente som i mer än ett halvt århundrade skulle bestämma de svenska judarnas politiska och sociala ställning. Enligt reglementet fick judarna endast bosätta sig i Stockholm, Göteborg, Norrköping och Karlskrona.⁵

Fram till 1838 omtalas personer av judisk börd eller, som det också hette, av Judiska Nationen, i officiella svenska dokument som judar. I juni 1838 var det något som hände. Då började nämligen judarna att i dokumenten istället kallas för mosaiska trosbekännare och deras församlingar – sådana fanns vid den tiden endast i Stockholm, Göteborg, Norrköping och Karlskrona – började benämnas mosaiska. Anledningen till det nya språkbruket var enligt Kommerskollegium att »jude» nu ansågs som nedsättande – det användes om dem »som man ville tillvita

snålhet, girighet och ocker» – medan mosaisk trosbekännare »enbart hade avseende på vederbörandes trosbekännelse». Det officiella språkbruket höll i sig ända till 1952 då religionsfrihet till sist infördes i Sverige.

Förordningen av 1838 omfattade hela 20 paragrafer. Den första paragrafen uppmanade judarna i Sverige att bilda församlingar. 1873 kompletterades den paragrafen med en lag – Dissenterlagen – som av varje svensk medborgare krävde att hen tillhörde ett religiöst samfund. Om 1838 års beslut, som med några smärre ändringar reglerade de mosaiska trosbekännarnas i Sverige borgerligt rättsliga förhållanden ända till 1952,⁶ ska vidare nämnas att det var Kungl. Maj:t som skulle ge tillstånd om inrättandet av synagoga, att samma Majestät kunde lägga sig i vem som församlingen utsåg till föreståndare, att det var församlingens lagstadgade uppgift att bestämna och uttaxera kyrko-, fattig-, begravnings- och skolmedel, att församlingen hos magistraten kunde begära handräckning om de uttaxerade medlen inte betalades, och att predikan i synagogan borde hållas på svenska. Det var klara och tydliga verba från statsmakten, och något samtliga mosaiska församlingar, nya som gamla, hade att följa.

Enligt Kungl. Maj:ts beslut 1838 gällde vidare att om det i en stad fanns »ett större antal personer» som bekände sig till mosaiska läran så skulle de utgöra en särskild församling. Om så inte var fallet »tillhöre de närmaste Mosaiska församling». För Sydsvriges del medförde det att Mosaiska Församlingen i Malmö blev ledande (tidigare hade det formellt sett varit Mosaiska församlingen i Göteborg, grundad 1780). Det betydde att Malmö blev huvudförsamling och omkringliggande städer och orter – med sådana litet mindre platser som Annelöf, Charlottenlund, Dalby, Nosaby och Wollsjö vid sidan av städer som Lund, Halmstad, Helsingborg, Ystad och Kristianstad – blev »pro-

vinsförsamlingar» till Malmö. Det medförde vidare att det var till Malmöförsamlingen som medlemmarnas skattepengar till att börja med gick.

I det fortsatta kommer jag att tala om Mosaiska Församlingen i Malmö (MFM) som huvudkategori och andra orter i Sydsvriges underkategorier. När jag skildrar Malmöförsamlingen avser det endast judarna bosatta i Malmö stad.

Den ovan nämnda Dissenterlagen gav svenskar rätt att lämna Svenska kyrkan under förutsättning att de gick in i ett av staten godkänt samfund. När det gällde svenska judars rätt att lämna sin församling användes samma lag, dvs. man var tvungen att låta döpa sig vid utträde.

Dissenterlagen lade sig också i barnens religiösa uppfostran. I paragraf 7 sägs: »Barn, som icke skall uppfostras i evangeliskt lutherska läran, må på framställning af vederbörande målsman fritagas från undervisning däri såväl i folkskola som vid elementarläroverk; dock åligger, vid den förra skolstyrelsen och vid det senare rektor tillse, att sådant barn genom målsmans försorg erhåller tillbörlig religionsundervisning.» Noteras ska att denna bestämmelse exklusivt gällde för kristna eller mosaiska trossamfundets medlemmar. Dissenterlagen kompletterades 1928 med en motsvarande förordning att gälla för rikets allmänna läroverk.

Judisk bokföring

Att fortsättningen av den här skildringen tar vid 1911 – 40 år efter församlingens grundande⁷ – har delvis med svensk folkbokföring att göra. 1911 var vidare ett år då församlingen på nytt valde föreståndare, och det var också en tid då en ny generation judar i MFM så smått började göra sin stämman hörd både i och utanför församlingen.

År 1911 blev de icke-territoriella försam-

lingarna i Sverige av med sin tidigare lagstadgade uppgift att föra församlingsbok. Den uppgiften hade Malmöförsamlingen (utan ersättning f.ö.) skött sedan 1879. Men enligt en lagändring skulle församlingen nu inte längre ha en direkt kontroll över vilka uppgifter som statskyrkan registrerade om judiska församlingens gamla och nya medlemmar. Det kändes inte bra.

Som en anledning till lagändringen skrev Ecklesiastikdepartementet i sitt betänkande: »Det synes sålunda de kommitterade synnerligen anmärkningsvärt att inga ansvarsbestämmelser finns stadgade för de personer, som föra de mosaiska församlingarnas kyrkoböcker. Hvilka fel de än må begå vid kyrkobokföringen, så undgå de allt egentligt ansvar. Saken är så mycket betänkligare, som åtminstone på sina ställen de mosaiska församlingarnas kyrkoböcker torde föras af personer, som knappast kunna anses äga erforderlig kompetens för detta maktpåliggande arbete.» Om den här kritiken stämmer in på Malmöförsamlingen är svårt att ha en samlad uppfattning om. De första församlingsböckerna innehåller en hel del korrigeringar, men med tiden så skrivs det mesta in med säker hand och utan några korrigeringar.

Betänkandet fick församlingsföreståndaren Philip Zadig i Malmö att tillskriva sina kolleger i Göteborgsförsamlingen: »Det är ju att anse som ett steg baklänges om en rättighet, som vi länge haft, nu skulle tas ifrån oss, om våra församlingsmedlemmar skulle tvingas att hänvända sig till statskyrkans prästerskap för erhållande af intyg om födelse, hindersfrihet, frejd etc.»⁸ I det instämde brevledes mosaiska församlingen i Göteborg, men det gjorde ingen skillnad i sak. Hädanefter var man som jude tvungen att vända sig till Svenska kyrkan för ett flertal olika ärenden.

Vågar man tolka den här förändringen som ytterligare ett steg från svensk sida i riktning

mot judarnas assimilation/integration i det svenska samhället, en fortsatt försvenskning med andra ord? Historikern Enzo Traverso skriver apropå utvecklingen för judarna i Västeuropa under 1800-talet (för judarna i Östeuropa skulle motsvarande upplysningstid, *haskala*, dröja till efter 1905): »Med sin assimilering till nationella kulturer, genomgick judiskheten en metamorfos till en slags moralisk underavdelning, en 'spirit' som rabbiner, forskare och bemärkta personer firade som harmoniserande med de olika europeiska nationerna.»⁹ För Sveriges del kan detta, som vi såg ovan, ha inletts redan med Kungl. Maj:ts beslut 1838 med dess krav på insyn i judarnas göranden och låtanden.

En östjudisk församling

Sammanfattningsvis gör jag här ytterligare en genomgång av församlingsboken för 1895–1911, den sista i sitt slag för Malmöjudarna, för att ta reda på exakt hur många som vid årsskiftet 1910/11 var skrivna i Malmöförsamlingen. De visar sig alla kategorier vara 493 personer. Tillsammans utgjorde de 107 familjer med 333 barn boende hemma (genom åren hade en del barn födda och upp vuxna i Malmö bildat egna familjer). Som mest hade några få av dessa familjer 12 barn, som minst fanns några enstaka barnlösa familjer och två kvinnor som inte bildat familj.

Om jag fördelar familjerna mellan sådana som kom till Malmö före år 1900 och efter samma år var det 33 familjer som var *ante* 1900 och 74 *post* 1900. De förra hade totalt 139 barn med ett snitt/familj om 4 barn (med 12 barn som mest). De senare hade 194 barn med ett snitt/familj om 2,6 barn (med 8 barn som ett maximum).

Vad avser yrken benämndes nästan samtliga familjeförsörjare komma till Malmö före 1900 som handelsidkare av något slag. Av de ovan nämnda 209 judarna bosatta i Malmö

1872 var 11 handlande och 51 krämare/gård-farihandlande. Av familjeförsörjarna som kommit efter 1900 var en tredjedel handelsidkare, medan resterande var hantverkare av olika slag (6 skomakare, 7 skräddare, 5 snickare och 7 fabriksarbetare; lägg till dem en sömmerska och en fabriksarbeterska). Bland de till församlingen skattepliktiga judarna fanns det ingen kvinna representerad i gruppen *ante* 1900, i den grupp som kom *post* 1900 var de fler än 30, med titlar som lärarinna, handelsidkerska, sömmerska, affärsbiträde, kassörska, arbeterska, korrespondent och rentier.

Vad slutligen gäller nationellt eller motsvarande ursprung för gruppen som kom före sekelskiftet hade omkring hälften sina rötter i Västeuropa, medan den andra hälften kom österifrån. Beträffande den här gruppens bosättning så återfanns nästan samtliga på adresser innanför kanalen i Malmö. För *post* 1905-gruppen gällde istället att en bra bit över 90 procent kom österifrån och hade jiddisch som modersmål. Endast sex av de 74 familjerna kom västerifrån, varav 3 från Danmark och en från Finland. För en stor del av den här gruppen gällde att de framför allt kom att bosätta sig på eller omkring Möllevången med adresser som Fricksngatan, Ängelholmngatan och Möllevångsgatan.

För att få ett intryck av hur den grupp judar inflyttade till Malmö under de första åren av 1900-talet bodde omkring tio år senare, följer nedan ett antal exempel hämtade från respektive persons konseljakt hos Justitiedepartementet tillkommen i samband med ansökan om medborgarskap. Dessa akter finns nu tillgängliga på Riksarkivet i Stockholm. Utsagan inom citattecken är hämtad från detektiva polisens i Malmö protokoll efter gjorda hembesök.

– »Leib Bellinitzky bebor tillsammans med hustru och 8 barn en enkelt möblerad tvårumslägenhet i huset nr 11 vid Bangatan

här i staden, för hvilken lägenhet han betalar en årlig hyra af 396 kronor.»

- »Änkan Rebecka Blåstein och hennes tre barn bebor en enkelt möblerad enrumslägenhet i huset nr. 78 vid Södra Förstads-gatan här i staden, för hvilken lägenhet hon jämte till densamma hörande handels-butiken betalar en årlig hyra af 576 kronor.»
- »Sundel Desatnik bebor ett tarfligt möblerat rum med tillhörande kök i huset nr. 20 vid Kvarngatan här i staden. För lägenhet jämte en mindre butik betalar han en årlig hyra på 420 kronor.»
- »Julius Kaminkowitz bor tillsammans med hustru och fyra barn i en väl möblerad fyrumslägenhet med en årshyra på 1075 kronor på Östra Förstads-gatan 21B. Inkomst 1916 på 3 780 kronor.»
- »Isak Kurland bebor en snyggt möblerad tvårumslägenhet i huset nummer 4 på Hagagatan. Hyra 384 kronor/år. Förmögenhet 3 000 kronor. Inkomst cirka 1 800 kronor/år.»
- »Israel Kurland bebor en snyggt möblerad lägenhet på Hagagatan 4. Hyra 252 kronor/år. Inkomst 1918 cirka 2 000 kronor/år.»
- »Levi Maraviansky är bosatt i en snyggt möblerad två rum på Möllevångsgatan 40 med en årshyra på 360 kronor. Förmögenhet 10 000 kronor. Dessutom, enligt egen uppgift, cirka 10 000 kronor placerade i sin sons affär i Stockholm.»
- »Sederofsky är gift och bosatt i fyra rum och kök på Kungsgatan 12. Årshyra: 800 kronor. Inkomst: 4 000 kronor och en förmögenhet på 30 000 kronor placerad i de båda nämnda affärerna.»
- »Waskobuniks bolag förhyr en 3-rums-lägenhet i huset nr 10 a Bergsgatan. Där används två rum till affärslokaler. Ett rum plus kök bebos av familjen och deras då tre barn. Hyra 420 kronor. Inkomst 1 800/

år. Ingen förmögenhet, men 88 aktier i firman à 50 kronor.»

- »Makarna Milner bebo en snyggt möblerad trerumslokal vid Smedjegatan 4B med en hyra på 500 kronor.»

Någon »ghettobildning» liknande den som omtalats för Lund vad avsåg judarnas bosättning i Malmö har aldrig förekommit.¹⁰ Istället gällde att judarna i Malmö från allra första början och fram till 1930-talet var ganska väl spridda över staden.

Östjudarna som bodde i Malmö 1910 kom från ganska många olika platser i det som i mer än hundra år (1791–1917) utgjorde det judiska bosättningsområdet i Ryssland med Vitebsk, Wilna, Minsk och Suwalki som de vanligaste områdena. Antalet i den här gruppen som 1920 hade flyttat vidare till USA var sju stycken. Nämnas i sammanhanget kan att under tiden 1905–1917 omkring 800 000 ryska judar emigrerade till USA.¹¹

Ovanstående gör att man i religiös mening kan omtala Malmöförsamlingen vid den här tiden som en östjudisk och, samtidigt med det, ortodox församling (det senare i synnerhet i jämförelse med församlingarna i Stockholm och Göteborg).¹² Samtliga församlingsmedlemmar var »äkta» judar, men den religiösa judiska uppfostran och arvet tog sig olika uttryck alltefter geografiskt ursprung; det senare sett i en ganska snäv mening. De geografiskt betingade olika judiska traditionerna kom över tiden självklart att ta sig en hel del olika uttryck i församlingsarbetet i Malmö. Det var många som reagerade på att allt inte var som »hemma».

Föreståndarkontinuitet

På Malmöförsamlingens ordinarie församlingsmöte i februari 1899 lät en av de tre församlingsföreståndarna utstöta vad som skulle kunna tolkas som en tung och djupt känd

suck: »Herr Ferdinand Zadig beklagade mycket den obehagliga ställning styrelsen nu som förr befann sig uti – många af församlingens medlemmar utfore mot styrelsen med tillvitelser innan de ens visste huru styrelsens mening till saken ifråga var, man formligen sökte att öfverträffa hvarandra med hätskhet och ondskap, som om hufvudmålet vore att skaffa och underblåsa hat och strid! Vår religion påbjuder dock framför allt kärlek till nästan och endast genom ömsesidigt tillmötesgående att öfverlägga i lugn och med förtroende kunde församlingen uppnå den aktning den önskar intaga och häfda i samhället!» Vad Ferdinand Zadig ger uttryck för kan ses som en allmän trötthet i samband med vad han uppfattar som den negativa stämningen i församlingens styrelse. Han pekar inte ut någon som särskilt besvärlig; han hoppas bara på en mer positiv inställning bland församlingsmedlemmarna till styrelsens sätt att sköta sina uppgifter. Nämnas kan att FZ kort tid därefter för gott avgick ur församlingens styrelse.

Därefter inträdde under en tid ett visst lugn i församlingens överläggningar med frågor om och kring församlingens beskattning av sina medlemmar som den mest framträdande uppgiften. Förutom de löpande utgifterna i form av löner till församlingens anställda stod församlingen nu i begrepp om att bygga en egen synagoga. Att få ihop tillräckligt med pengar till den kostsamma uppgiften hade man under flera år gått bet på; efter en del signaler från Drätselkammaren lät det nu som om sista taget snart skulle avgå.¹³

Ett skäl till det relativa lugnet på församlingsmötena var den strikta kontinuiteten på föreståndarposten. Från tidigt 1900-tal till början av 1930-talet var det nämligen endast en handfull personer som av församlingen valdes att beträda den posten. Det var fabrikören Philipp Zadig, en några år yngre bror till Ferdinand Zadig, direktören Lauritz

Lachman, handlanden och urfabrikören Klone Nissalowitz, disponenten Emanuel Levin, tandläkaren Meijer Schönkopf och ytterligare två medlemmar ur den från Hamburg bördiga familjen Zadig, direktörerna i familjeföretaget, Viggo och Albert.¹⁴ Noteras i sammanhanget kan titulaturen hos samtliga föreståndare. Det var således inte vem som helst som blev upphöjd till den positionen i församlingen.

Walter Siegel, författare till en historik över MFM:s första 75 år, hävdar att »es ist unzweifelhaft, dass der ostjüdischen Einfluss von Anfang an bestimmend gewesen ist».¹⁵ När det gäller det religiösa innehållet finns det inget att invända emot Siegels påstående. Församlingens anställda tjänstemän – rabbin, kantor och vaktmästare – utförde sina uppgifter i en strängt ortodox anda, och klagomålen emot dem från församlingsmedlemmarna var få. Församlingens rabbin, tillträdd år 1900, Dr. Josef Wohlstein, var uppvuxen i en ortodox miljö. Sin skolning till rabbin hade han fått i Tyskland och han hade anställts av församlingen med vetskap om hans strängt ortodoxa inriktning i religiöst hänseende.

Beträffande administrationen av församlingen var det östjudiska inflytandet däremot långt ifrån bestämmande. Av ovan nämnda föreståndare var Philipp och Ferdinand Zadig av tysk börd, de båda andra nämnda zadigarna och Schönkopf var födda i Sverige och Levin var av dansk börd. Endast Nissalowitz kom österifrån (Polen). Än starkare var det västjudiska inslaget i församlingens »grundargenerationen» där samtliga var »västjudar». Philipp Zadig visade med allt tydlighet sin negativa inställning till »östjudar» i samband med att judarna i Lund kring sekelskiftet 1900 ville bilda en egen församling.¹⁶ I ett likalydande brev till ett antal ledande judar inom församlingarna i Helsingborg, Kristianstad, Ystad och Landskrona utgöt sig Phi-

lipp Zadig över den enligt honom lagstridiga invandringen till Lund av judar från ryska Polen som skulle kunna orsaka »en folkvandring till Lund för att därifrån öfversvämma landet».

Religiöst vände sig Malmöförsamlingen inåt, till sina medlemmar och deras, i bred mening, religiösa behov. Där uppkom understundom en del klagomål mot framför allt kantorns slaktmetoder och vaktmästarens ibland ohysade sätt – klagomålen mot rabbinen skulle dröja till långt fram i tiden – men det religiösa livet flöt trots det på från sabbat till sabbat utan några större missöden.

Administrativt vände sig församlingen framför allt utåt, i första hand mot det svenska samhället som gjorde sig hört i olika spörsmål, men även mot olika församlingsmedlemmar. När det gäller de senare rörde det sig nästan genomgående om den enligt deras mening dryga skattebördan till församlingen för den enskilda. För att möta och bemöta detta lämpade sig den västjudiska församlingsstyrelsen uppenbarligen bäst. Dess medlemmar hade bott längre tid i Malmö, talade svenska bättre och kände ingående till svenskt samhällsliv.

En ny generation knackar på

Stadgar och stadgeändringar brukar väl inte höra till det intressantaste man kan vara med om, men det finns undantag. Dit hör definitivt stadgeändringarna inom MFM. De tillkom under en 30-årsperiod och har mycket att säga om vilka vägval församlingen gjorde.

Mosaiska församlingens i Malmö fick sina första stadgar först år 1905 (församlingarna i Stockholm och Göteborg fick dem redan på 1880-talet). Fram till dess hade man Kungl. Maj:ts beslut från 1838 som sitt rättesnöre. Enligt beslutet 1838 var alla inom församlingens jurisdiktion bosatta judar, oavsett

medborgarskap, röstberättigade medlemmar. Stadgarna 1905 ändrade på det i så mening att endast judar som var svenska medborgare hade rösträtt i församlingen; skattepliktig till församlingen var man däremot oavsett medborgarskap. Den förändringen av stadgarna gick igenom utan några invändningar.

När en del församlingsmedlemmar under 1919 började diskutera nya stadgar för församlingen menade den mångårige föreståndaren Philipp Zadig att: »De frågor som vid förslaget utarbetande vänta på sin lösning äro ej av mer invecklad art än att församlingens medlemmar tryggt kunna lita på den styrelse den valt åt sig.» Han menade i samma anda vidare att »jag anser det vara bäst om församlingen i lugn och ro, utan några förändringar, fortsätter som hittills». Om det mot förmodan inte skulle räcka hänvisade han till sin »på mångårig erfarenhet grundade mening».

Det räckte... en bit på vägen, men det uppstod hela tiden nya bränder i församlingen att släcka. Två exempel får tjäna som illustration till misstämningen i församlingen. Man verkade nu vara tillbaka till den situation som vi mötte ovan när Ferdinand Zadig suckade så tungt.

Vid ett tillfälle, det var på hösten 1917 när den Gillnerska donationen om hela 10000 kronor skulle diskuteras, väcktes oppositionen. Den för tiden stora pengasumman hade varit ett välkommet bidrag till församlingens ekonomi, men det hindrade inte att det trots det enligt protokollet uppstod »sådana tumultariska uppträden, att det kunde befaras, att våldshandlingar skulle förekomma, varför ordföranden Herr Lauritz Lachmann i egenkap av stämmans ordförande ej såg annan väg än att upplösa sammanträdet».

Vid ett annat tillfälle var det herr Gillner själv som 1918 kommit över en skrivelse där det framkom att någon olovligen försökte att få in fullmakter för utövandet av rösträtt vid

en planerad församlingsstämma. Gillner skriver i ett brev till församlingen: »Enligt hvad som erfarits, afser ändringen hufvudsakligast gå ut på att äfven utlänningar skola få rösträtt i församlingens angelägenheter, hvilket enligt församlingens lagparagrafer endast tillkommer svenska undersåtar. En sådan ändring kunde medföra oöfverskådliga följder för församlingen och är enligt mitt förmenande, särskilt under nu rådande osäkra förhållanden för utlänningar här i riket, högst olämplig, i all synnerhet då den är i strid med församlingens ordning paragraf 1 och säkerligen icke kommer att fastställas af Kungl. Maj:t.» Märk väl, detta sagt i en församling drygt 40 år tidigare grundad av just utlänningar och med ett ständigt tillflöde av sådana.

I februari 1919 kom, som ett brev på posten, en cirkulärskrivelse om de, som man uppfattade det, föräldrade stadgarna. Skrivelsen var undertecknad av 11 personer, bland dem E. & J. Kamras, Wolf Nachmanson, Albert Zadig, Julius Kaminkowitz och Aron Carlin. Skrivelsen löd: »Vad vi önska och snarast möjligt vilja söka få genomfört är följande förändringar av församlingens stadgar: Obligatorisk beskattning av samtliga inom församlingens område bosatta trosfränder, evad de är svenska eller utländska undersåtar, dock endast för inkomst överstigande kr. 1200 för år.»

Den stora stadgeändringen 1919 skedde i paragraf 27 moment 1. Dess nya lydelse, som svarade mot de oppositionellas krav, blev: »Det vid ordinarie församlingsstämman i oktober bestämda belopp, som erfordras för församlingens behov under nästföljande år, skall av den för sådant ändamål utsedda taxeringskommittén fördelas på dem, som under året äro eller har varit medlemmar av församlingen. (...) Lägsta skattebelopp, som påförs, är tjugo kronor.» Det betydde i praktiken att församlingens fattiga med det fråntogs röst-

rätten i församlingen samtidigt som skattebetalande utländska medborgare tilldelades rösträtt.

Hur ska nu detta tolkas? Ända sedan församlingen 1879 började ta ut skatt av sina medlemmar var man genom åren mycket noga med att se till att alla betalade det man var skyldig. (I pengar handlade det om 2 procent av den taxerade inkomsten före den kommunala taxeringen. En liten summa för de få, en stor för de små.) Om man fick in de pengarna genom påminnelser och lämpor, så vände man sig utan pardon till kronofogden. Ibland var beloppen så små att det hade varit billigare att efterskänka beloppet än att betala för utmätningen. Nu, 40 år senare, fick det vara nog med utmätning av småbelopp samtidigt som man, genom att slippa kravet på svenskt medborgarskap, kunde få in en hel del mer pengar från judar med utländskt medborgarskap i församlingen. Två flugor med samma smälla, således.

Svensk-judisk framgång

I slutet av 1920-talet var det på nytt dags att ändra stadgarna. Vid församlingens höstmöte 1928 skulle stadgarna antas en andra gång. Paragraferna 1–19 antogs utan vidare diskussion. Noteras ska här paragraf 1 där för första gången i MFM:s historia ändamålet med församlingen definieras: »Mosaiska församlingen i Malmö har till ändamål att vårda judisk religion samt judiska traditioner och föreskrifter.» Några såg det som en alltför religiös tolkning av församlingens uppgifter, medan andra hälsade det som en ortodox markering i rätten tid.

Brände till på mötet gjorde det när man kom till moment 2 av paragraf 20. Paragrafen löd i sitt först antagna skick: »Derest gift medlem väljes [till föreståndare] skola båda makarna och omyndiga barn tillhöra mosaiska läran.» Leopold Marcus m.fl. yrkade å

det kraftigaste att moment 2 skulle styrkas. Elias Kamras talade istället med skärpa för att momentet borde antagas. Att slopa moment 2 innebar för honom att »godkänna assimilation, som vore en av judendomens farligaste kräftsador».

Här ser vi en tydlig skillnad i uppfattning mellan liberala och ortodoxa judar i församlingen. Medan de förra på olika sätt »försvenskats», bl.a. genom att låta ingifta själva få bestämma sin egen tro och samtidigt få vara med och bestämma sina barns, ville de senare hålla på det strikt judiska. Omröstningen utföll till förmån för att stryka moment 2 i paragraf 20 (röstsiffrorna var 31 för en strykning och 34 för ett bibehållande; 2/3 majoritet krävdes för ett bibehållande av momentet). En seger för de liberala svenskjudarna i församlingen med andra ord.

Paradigmskifte

I slutet av 1920-talet inträdde ytterligare ett skifte i MFM:s historia. Det började med att både Philipp och Ferdinand Zadig gick ur tiden 1927. Två år senare var det Klone Nissalowitz' tur att lämna det jordiska. Med det hade närmare 100 år av samlad erfarenhet från medlemmar av församlingsstyrelsen gått i graven.

Philipp Zadig ersattes i församlingsstyrelsen av sonen Viggo, direktör vid det tvåltillverkande och mycket framgångsrika familjeföretaget Firma Zadig, med 50 av totalt 69 röster. Att Viggo några år senare i församlingsledningen skulle ersättas av sin kusin Albert Zadig kan för dagens öron kanske låta litet väl familjärt, men församlingen verkade vilja ha en sådan kontinuitet på föreståndarposten.

Vid valet av ersättare till Klone Nissalowitz tog emellertid den tidigare efterlysta endräkten slut. Tandläkaren Meijer Schönkopf föreslogs att ersätta herr Nissalowitz: »Herr

Ruben Berman meddelade, att den avlidne kyrkoföreståndaren skulle ha uttalat en önskan om att d:r Schönkopf bleve hans efterträdare.» Herr Elias Kamras begärde ordet och bad de närvarande noga betänka sig vid valet, »ty detta kunde möjligtvis föranleda till icke önskvärda konsekvenser och obehag». Då talaren i fortsättningen av sitt anförande visade tendenser att diskutera person, möttes detta av starka fy-rop. Ordföranden manade till lugn och besinning och herr Kamras avstod nu – något förvånande med tanke på att han alltid ville ha sista ordet på församlingsmötena – från att vidare yttra sig i saken. Därefter valdes Meijer Schönkopf till föreståndare med 76 röster mot 14 för Jacob Kamras. Efter valet sade Schönkopf: »I religiöst avseende stode han nog på ungefär samma ståndpunkt som den avlidne; skulle det bli några förändringar bleve det nog endast i rent tekniskt hänseende.»

1932 avsåg Emanuel Levin, som han tidigare aviserat, sitt uppdrag som församlingsordförande eftersom »förhållanden inom församlingen hade utvecklats så, att han inte längre ville kvarstå». Vid den extra församlingsstämman i augusti 1932 valdes grosshandlare Herman Schlasberg i Landskrona till ny ordförande – den första i den rollen att inte vara bosatt i Malmö – med alla avlämnade röstsedlar. Tandläkare Schönkopf hade också avböjt omval. I hans ställe valdes med lottens hjälp Leopold Levin till, som det hette, kyrkoföreståndare (synagogföreståndare hade i sammanhanget varit riktigare).

Mötet avslutades med att Emanuel Levin och Meijer Schönkopf avtackades vid ett anförande som åhördes stående. En epok var tilländalupen. Albert Zadig var kvar som föreståndare, medan den tidigare föreståndaren Viggo Zadig med buller och bång avgått i samband med att han ansökt om att helt enkelt vilja utträda ur församlingen.

Vad berodde då oenigheten i församlingen på? Det var uppenbarligen en kamp mellan liberalt och ortodoxt, mellan östjudiskt och västjudiskt, och mellan personer med olika social ställning, och detta på flera olika plan. På ett enklare plan handlade oenigheten om hur »vi alltid har gjort» *contra* hur vi istället bör göra nu. På ett litet mer principiellt plan återfanns nog skillnaden mellan en nostalgisk judendom à la hemlandet och en judendom skapad på svensk mark av i Sverige födda och socialiserade judar. De senare – ofta socialt och ekonomiskt framgångsrika – ville nu ta makten över både församling och synagoga – något de också en bit in på 1930-talet lyckades med – men det gamla gardet gav sig inte utan kamp.

Religiös ledning

Med Josef Wohlstein (1862–1941) fick MFM sin första skolade rabbin. Förvisso omtalar församlingens protokoll och medlemmar några av hans föregångare som rabbiner, men det kanske säger mer om deras göromål och utbildning att kalla dem predikanter utan att för den skull nedvärdera deras insatser för församlingen. Något annat formellt krav för att leda alltifrån en *minjan* till en hel församling än att vara av judisk mor född finns inte – länge var kvinnor utestängda från att leda en församling; den första kvinnliga rabbinen i världen var 1935 med tyska Regina Jonas – men utbildning leder alltid längst.

Noteras kan i sammanhanget att den socialdemokratiska Malmötidningen *Arbetet* i januari 1900 valde att införa en notis om rabbinens ankomst till församlingen. »Installationsfest för rabbinen d:r Josef Wohlstein håller mosaiska församlingen härstädes i dess synagoga söndagen den 7 ds.» Det kan nog tolkas som ett offentligt synliggörande i en positiv anda – antisemitiska slängar fanns det ständigt gott om – av judarna i Malmö.

Dr Josef Wohlstein, Rabbin 1900–1932.

Josef Wohlstein, föddes 1862 i staden Nitra i Ungern, studerade vid universiteten i Wien och Berlin, och avlade sin doktorsexamen i Kassel med en avhandling om demonbesvärjelser från eftertalmudisk tid. Wohlstein tog 1894/95 sin rabbinexamen och blev därefter kallad till Schüttenhofen i Böhmen att verka som rabbin. Han anställdes av MFM som rabbin, predikant och religionslärare med början i januari 1900 (han var andraval sedan den av församlingen till rabbin redan utsedde Dr. Flesch av privatekonomiska skäl drog sig ur). *Kalmar tidning* – i Kalmar fanns vid den här tiden ett 70-tal judar bosatta – presenterade 1902 rabbinen Wohlstein med följande ord: »Doktorn synes tillhöra den konservativa riktningen bland judarna, som vilja hålla på afspärningen mot assimileringen med svenskarna.»¹⁷

Om sin syn på förhållandena bland judarna i Malmö då han år 1900 kom till församling-

en berättar Josef Wohlstein i samband med sin avgång drygt 30 år senare i en artikel i *Sydsvenska Dagbladet Snellposten*: »Då hade man icke någon synagoga utan endast ett litet bönehus, som låg vid hörnet av Stora Nygatan och Engelbrektsgatan. Inom församlingen rådde split och strid, helt naturligt, då man icke hade någon så att säga centralpunkt eller någon sammanhållande kraft.» En liknande beskrivning, den gången om judarna i Sverige, gav rabbinen själv uttryck för vid sitt tillträde ganska precis 30 år tidigare: »Man får det intrycket, att judendomen befinner sig i fullt upplösningstillstånd och inom få generationer skall vara spårlost försvunnen.»¹⁸ Att Wohlsteins spådom kom på skam för Malmös del var inte minst hans egen förtjänst.

Mosaiska Församlingens i Malmö religiösa ledning, främst då rabbinen och kantorn, lade sig i en mycket begränsad grad – i alla fall av församlingsprotokollen att döma – i styrelsens och stämmans administrativa arbete. När det gäller rabbinens deltagande i styrelsens sammanträden under hela hans ämbets tid var det bara en enda gång som denne kallades att medverka avseende en religiös fråga.

Om det var någon som lade sig i det religiösa var det i stället församlingens föreståndare som vid ett antal tillfällen kom med rättelser eller andra invändningar mot rabbinens, kantorns, den rituelle slaktarens (*shochet*) och, inte minst, församlingsvaktmästarens sätt att sköta sina uppgifter. Den som undrar över församlingens omskärare (*mohel*) ska veta att en sådan självklart fanns – att de små gossebarnen blivit omskurna framgår av födelseböckerna – men vem som agerade *mohel* finns det inte ett ord om. Vid den aktuella tiden visste alla så väl vem det var att det inte behövde sättas på pränt. Idag är det istället något vi efterlyser.

Judiska och blandade äktenskap

I augusti 1909 fick rabbinerna i Stockholm, Göteborg och Malmö Kungl. Maj:ts nådiga resolution att tills vidare, »under lagligen gällande villkor och bestämmelser», med laga verkan förrätta vigsel mellan personer, som bägge är mosaiska trosbekännare. Innan dess gällde för mosaiska trosbekännare i Sverige att de först var tvungna att gifta sig borgerligt innan en vigsel enligt judiska traditioner kunde äga rum. Till det kan läggas att det redan 1863 blev möjligt för »christen och mosaisk trosbekännare» att ingå äktenskap; beträffande barnens uppfostran gällde i det senare fallet att om de skulle få tillstånd att uppfostras judiskt måste detta meddelas före äktenskapets ingående.¹⁹ Majoritets-samhället ville uppenbarligen ständigt ha ett eller annat finger med i spelet i judiskt liv och samliv.

Antalet judiska äktenskap inom Malmöförsamlingen uppgick 1911–1932 till 108, i samtliga fall med Wohlstein som vigselförrättare (äktenskap mellan en jude och en kristen var självklart inte något som rabbinen befattade sig med; sådana »blandäktenskap» var för honom en synd). I genomsnitt för den här behandlade tiden var antalet äktenskap 4–5/år; detta med två undantag: 1914 då antalet äktenskap var hela 10 stycken – var männe oron i samband med första världskriget en orsak till det? – och 1930 då ett enda judiskt äktenskap ingicks i Malmöförsamlingen.

I mer än vartannat äktenskap i Malmöförsamlingen vid den här tiden var båda parterna bosatta i Malmö/Lund alternativt i någon annan mindre judisk gemenskap i Skåne. Anledningen till det var tämligen enkel: för det första mer eller mindre krävdes det av den här generationen att den skulle gifta sig inom den judiska gruppen, och då låg det närmast till hands att gifta sig med någon inom »stammen» som man själv och/eller föräldrarna

kände/kände till på nära håll. För det andra var de ekonomiska resurserna för att företa »äktenskapsresor» i Sverige begränsade; det gjorde att man fick hålla till godo med de judar som var lediga för äktenskap på nära håll.

Rabbinens hemgång

Rabbinen Wohlsteins pensionering kom att bli en lika het som känslig potatis för församlingsstyrelsen att ta hand om. Född i februari 1862 skulle rabbinen bryta 65-årsstrecket 1928. Det fick församlingen att hösten det året tillskriva honom att han skulle vara beredd att avgå från sin befattning vid utgången av 1930. I det brevet ville Elias Kamras att det »skulle även uttalas församlingens missnöje med rabbinens predikan och en önskan att rabbinen för framtiden skulle i sina predikningar avhålla sig från personliga angrepp mot församlingsmedlemmar».

Intervjuad av *Sydsvenska Dagbladet Snellposten* den 17 september 1932 sade Wohlstein om att lämna sin tjänst: »Jag hade hälsat velat stanna kvar ännu något år för att bl.a. bistå den nye rabbinen med råd och dåd. Inte av personliga skäl utan uteslutande för församlingens bästa.» I tidningen *Arbetets* avskedsintervju 1932 med rabbinen står att läsa: »Arbetet vill närmast hylla d:r W. för den vidsynta sociala syn, han lagt på de frågor, som berört hans intressesfär. Ingen mindre än Bengt Lidforss har en gång i Arbetet prisat d:r W. för hans rättrådiga hjärtelag. Att en man av ett sådant kynne är varm fredsvän är en självklar sak. Hans verksamhet i Malmö fredsförening vittnar om vidsynthet och mycken klokskap. Livligt intresserad för pedagogiska frågor deltagar han med liv och lust i undervisningen.» Det kanske mest intressanta med dessa artiklar i Malmös vid den tiden båda största tidningar är att de överhuvudtaget publicerades. Det visar att

judarna fått/intagit en offentlig plats i det svenska samhället genom att de nu, trots tidens mycket utbredda antisemitism, omnämndes i positiva sammanhang.²⁰

Så här efteråt, när det uppvirvlade avgångsdammet lagt sig, kan man fråga vad det var som gjorde att den en gång så populära rabbinen Wohlstein delvis förlorade förtroendet hos församlingens styrelse och menighet. Förutom att han satt en litet väl lång tid på sin post, så handlade det nog dels om att han blev aningen för självsvåldig, dels att han inte riktigt hann med i svängarna när nya tider randades för församlingen. Nu räckte det nämligen inte längre att vara konservativ/ortodox i en mellaneuropeisk sekelskiftesanda, det gällde att även kunna möta både de moderna strömningar som randades inom judendomen och inom det svenska samhället. Lägg till det en Malmöförsamling som med tiden rört sig i en både liberal och sekulär riktning. Det har vi ovan kunnat se i samband med diskussionen om församlingens stadgar. Kanske kan man utläsa Wohlsteins tillkortakommanden vid den här tiden i den kravprofil församlingen satte upp för hans efterträdare: »modern, konservativ och utbildad pedagog»?

Att utse en rabbin

Våren 1932 annonserade MFM efter en efterträdare till rabbinen Wohlstein: »Bewerber soll konservativ aber modern sein.» En annons med den innebörden var införd i hela sex judiska dagstidningar runt om i Europa: *Israelitisches Familienblatt*, Hamburg, *Der Israelit*, Frankfurt am Main, *Jüdische Rundschau*, Berlin, *Żydy Balsas*, Kowno, *Der Hajut*, Warszawa och *La Journée Parisienne*, Paris. Annonstexten löd i sin helhet i översättning: »Sökande skall vara modern, konservativ, utbildad pedagog med minst 2 års praktik som lärare vid officiell religions-

skola, samt dessutom akademiskt bildad med rabbinexamen från ortodoxt rabbin-seminarium.» Den sökande skulle vidare vara 30–35 år gammal och lönen sattes till 6 500 kronor per år med löfte om ytterligare 500 kronor »vid vitsordad tjänstgöring».

Totalt fick församlingen i maj 1932 in hela 63 ansökningar till rabbintjänsten i lilla Malmö. Om det var Malmö som drog dem till sig eller om de på grund av de svåra förhållandena för judarna i framför allt de tyskspråkiga områdena ville söka sig till ett lugnare område framgår inte, men viljan att komma bort övervägde förmodligen.

Av de 63 ansökningarna ansågs 10 vara intressanta och 3 hamnade i första förslagsrummet. I juni 1932 hade efter stadgeändringen 1931 församlingens numera sju föreståndare en omröstning om de tre kandidater som med utgångspunkt från deras ansökningar urskilts som de intressantaste och värda att bjuda in till en provpredikan i staden (församlingen stod för kostnaderna i samband med den). Kandidaterna med flest röster vid omröstningen blev: Berlinger (7 röster), Dr. Strumpf (5), Dr. Köhler (5) och L. Schochet. Herr Weissberger opponerade sig mot omröstningen i styrelsen »enär han höll för troligt att någon genom missförstånd röstat på fel namn». Det löste man, för att anspela på Gamla testamentet, salomoniskt genom att kalla fyra kandidater till Malmö för provpredikan: Berlinger (29 juli), Strumpf (5 augusti), Köhler (10 augusti) och Schochet (19 augusti). »Uppdrogs åt herr Leopold Levin att på bästa sätt söka ordna med logi och mat för vederbörande kandidater vid deras vistelse här.»

Judisk renässans i Malmö

I augusti 1932 hölls en extra församlingsstämma på hotell Savoy i Malmö för att utse ny rabbin/lärare. Såväl föreståndarna som

valberedningen förordade Elieser Berlinger som den lämpligaste. Han erhöll 51 röster, medan 13 röster tillföll rabbinen Schochet och 1 röst D:r Köhler. »Herr ordförande tillkännagav rabbiner Berlingers val och uttalande förhoppningen om att valet måtte ha skett i en lycklig stund och lända församlingen till välsignelse.»

Av anställningskontraktet med Berlinger framgår att det ålåg honom att hålla predikan i synagogan på helgdagarna och varannan lördag, »vilka predikningar efter cirka två års förlopp skola hållas på svenska språket», att i församlingens religionsskola meddela undervisning i den judiska religionen, i biblisk historia och hebreiska språket, cirka 20 timmar i veckan, att förbereda till *bar mizwa* och konfirmation samt leda ungdomsgudstjänsterna i synagogan. Vidare skulle han på begäran företa vigslar, förrätta begravningar och namnge nyfödda barn (för pojkar sker det i samband med omskärelsen, för flickor på en gudstjänst i nära samband med födseln).

Elieser Berlinger intervjuades i *Arbetet* strax efter att han anlät till Malmö 1932 från Schönlanke i Posen: »I Schönlanke har jag under en tid av fyra år förestått den mosaiska församlingen. Staden har 10000 invånare med ett starkt judiskt inslag och har en av östra Tysklands största ortodoxjudeförsamlingar. Jag har tidigare arbetat i Berlin som akademisk religionslärare. (...) Judarna i Tyskland har det för närvarande svårt dels genom depressionen och dels på grund av antisemitismen. Det är därför skönt att ha kommit från Tyskland till det lugna Sverige. Här i Malmö väntar mig stora uppgifter, både i religions- och uppfostringshänseende.»

Jag är inte riktigt säker på att vi idag förstår den stora händelse det var för judarna i MFM att till sig knyta en sådan kraft som Berlinger. Det riktigt lyser av en ny judisk upplysningstid – *haskala* – om honom. Han

var uppfostrad och utbildad i en modern judendom och denna skulle han nu förmedla till medlemmarna i Mosaiska församlingen i Malmö, inte minst då till deras barn. Att ännu ett krig stod för dörren var något som inte minst judarna runt om i Europa fått gott om antisemitiska signaler om. Det var också något som man var medveten om i Malmöförsamlingen. När grosshandlare Herman Schlasberg öppnade församlingsstämman i april 1933 berörde han med några ord »de svåra förhållanden varunder de i Tyskland boende trosfränderna f.n. levde». Det gjorde vikten av en inre sammanhållning i församlingen än större än vanligt.

Religiösa skäl

Hur var det då att leva som jude i Malmö, Sverige, vid den här behandlade tiden? Om vi för enkelhetens skull antar att Malmöjudarna till sin övervägande del var modernt ortodoxa handlade det för dem om att följa judisk lag (*halacha*). Att göra det var inget större problem så länge man höll sig till den egna judiska kretsen med synagogan, rabbinen och familjen som centralpunkt. Problemet kunde uppstå när för den enskilda juden lagens påbud stod i konflikt med det svenska majoritetssamhället.

På den här tiden i Sverige var lördagen arbets- och skoldag. För den religiösa juden är dygnet från solnedgången på fredagen till solnedgången ett dygn senare *sabbat*, vilodag. Det är ett dygn då inget arbete får utföras, inga resor göras och inga saker bäras utomhus. Kanske finner vi här ett skäl till att så många av judarna i Malmö hade egna företag och rörelser med möjlighet att fira *shabbat* – det gällde även ett antal större judiska helger – utan några yttre inskränkningar? Det senare kan man se av ett brev som Philipp Zadig skrev till kapten Carl Stenkula

i Revinghed, ett militärt övningsfält ett par mil öster om Lund, med en anhållan om att de mosaiska trosbekännare som där fullgör sin värnplikt ska beviljas tjänstledighet 1 och 2 oktober i samband med försoningsfesten (*Jom kippur*).

Det kanske bästa och oftast återberättade exemplet på ett konfliktartat kulturmöte är annars Leo Wohlsteins studentexamen. Året var 1915. Redan i mars anhöll Leos pappa, ja, just han, rabbinen Josef Wohlstein hos Kungl. Maj:t om att sonen av religiösa skäl – *sabbat* – skulle slippa skriva studentuppsatsen lördagen den 10 april. Efter en del utväxlande av brev slutade det hela med att Leo infann sig i Latinskolan klockan 8 på morgonen skrivningsdagen. Där stängdes han sedan under hela dagen fram till 18 in på rektorsexpeditionen för att inte riskera att få reda på skrivningsämnena i förväg. När solen gått ner vid 18-tiden fick Leo så till slut kunskap om dagens uppsatsämnen och kunde sedan i lugn och ro, och utan att bryta några *mitzvot* (religiösa förbud) i sju timmar ägna sig åt den obligatoriska modersmålskrivningen.

En synagoga i Malmö

Malmöjudarna invigde med pompa och ståt sin synagoga på Föreningsgatan i september 1903. Det hade tagit nästan 10 år och med ett och annat offer längs vägen att få den klar, men väl där fyllde den sitt syfte. Inte minst då för judarna bosatta i Malmö med förstäder. Med tanke på reseförbudet under sabbat var det inte allom givet att kunna ta sig till synagogan på Föreningsgatan.

Kortfattat kan om synagogebygget sägas att församlingen redan 1894 utan några större invändningar fick sig nästan utan kostnad tilldelat en tomt av kommunen för byggande av en synagoga, men att bygget trots ihärdiga försök från församlingens sida på grund av otillräckliga medel inte kom igång förrän 1901. Vad som till slut fick bygget att materialiseras var Philipp Zadigs tjtande på sockerfabrikanten Josef Lachmann i Charlottenlund att betala sin till församlingen utestående skatteskuld på 40 000 kronor (han lyckades till slut förhandla ned den till 30 000; hela bygget belöpte sig på 64 000 kronor).²¹ Men invigningen den 20 september 1903 var storstilad.

Synagogan på Föreningsgatan i Malmö invigdes 1903.

Nämnas i sammanhanget ska att den ganska stora judiska gruppen i Lund – med sina 250 vuxna manliga medlemmar kring sekelskiftet 1900 var de fler än Malmöjudarna – i slutet av 1901 ville bryta sig loss från MFM och bilda en helt egen församling. Anledningen till det angavs som trefaldig: själavård för de äldre, religionsundervisning för de yngre och behovet av en rituell slaktare. Mot den frigörelsen kämpade Malmöförsamlingen med Philipp Zadig i spetsen med näbbar och klor. Man lyckades, dock inte med helt rena medel, gå segrande ur den kampen. Om inte det lyckats Malmöjudarna hade det inte blivit någon synagoga på Föreningsgatan. I alla fall inte 1903 och inte heller på Föreningsgatan.

Rätt man på rätt plats

Nej, det kostade inte entré att komma in i synagogan. Däremot kostade det att disponera en egen bänkstol där. En sådan kunde vara bra att ha framför allt vid inledningen till de större judiska helgerna – *Rosh hashána*, *Jom kippur*, *Suckot* och *Pesach* – eftersom då en viss trängsel kunde förmärkas i synagogan. Det var även då som rabbinen vanligtvis predikade, och efteråt fanns det gott om tid att vara social med sina trosfränder. Vid den dagliga morgonbönen och varje veckas *sabbat* var färre troende i rörelse.

Församlingen började ta ut avgifter för bänkstolar i samband med att synagogan på Föreningsgatan började användas. Att man gjorde det var nog en kombination av tradition och ekonomi. I de större städer från vilka judarna i Malmö härstammade – Hamburg, Berlin, Köpenhamn, Warszawa, Kiev, Odessa m.fl. – var det för det mesta mycket ont om plats i synagogorna varför det på olika sätt underlättade att ha en egen betald plats att söka sig till. En placering långt fram i synagogan var självklart också en statusmar-

kering. Platsförsäljning var en tradition judarna fortsatte med i Malmö. Att man tog betalt för platserna var även ett uttryck för församlingens dåliga ekonomi; det gällde att hela tiden hitta vägar för att förbättra den.

Vem som satt var i synagogan i Malmö och hur mycket de betalade framkommer av en förteckning från 1912. Med den i sin hand skulle man idag plats för plats, individ för individ kunna befolka synagogan under en gudstjänst. Av den nämnda förteckningen kan vi exempelvis se att fru Ferdinand Zadig satt på plats 52 på högra läktaren, att fru Philipp Zadig samt invid henne och att deras svägerska Dina Zadig satt på plats 50. Att Moritz Zadigs hustru Mathilde inte fanns med var enkelt, hon var nämligen katolik. Var och en av platserna på damläktaren kostade årsvis bara 4 kronor. Skulle två av de nämnda damerna – Emma och Johanne; Dina var ogift – av någon anledning vilja ge ett tecken till sina respektive män så satt Philipp på plats 26 och Ferdinand med sonen Albert på platserna 24 och 25. Philipp betalade 20 kronor om året för sin plats och Ferdinand 30. Totalt inbringade år 1912 försäljningen av synagogeplatserna 508 kronor. Skattebetalande från andra orter i församlingen anvisades på högtidsdagarna en plats utan avgift. Icke skattebetalande »främlingar» betalade vid samma tillfälle halv avgift. Långt bak i synagogan fanns även ett antal fria platser.

Den stora vikt många församlingsmedlemmar lade vid att få en viss, sin »rätta» plats i synagogan kan man utläsa av ett brev avsänt hösten 1923 från Marcus Mark i Ystad till församlingsledningen. Mark var purken för att han inte hade fått plats 27 – bredvid Philipp Zadig således – som han ansåg sig vara lovad av föreståndaren Klone Nissalowitz. »En föreståndare borde väl veta om platsen är såld eller ej. Och nu behagar han anvisa mig en plats på andra raden som är en plats för mindre barn istället för den plats

Aron Hurwitz, Kantor 1900–1914.

som vi en gång erhållit och betalt för. Denna gång vet jag absolut att jag har rätt på min sida.»

Omvänt kunde det i samma ärende låta så här. Det är Abraham Gillner i Malmö som skriver till församlingen i augusti 1929: »Därest en bänkplats i Synagogan blir ledig till stundande hälgdagar, på samma bänk och om möjligt intill de bänkplatser som min fader och mina bröder inneha, anhåller jag härmed hövligast att till samma pris kr 10, eller som så fordras genom auktion till högst kr 15 få köpa denna plats.»

Bänkplatsavgifterna i synagogan diskuterades på församlingens allmänna höstmöte 1929. De flesta som uttalade sig tyckte att de var på tok för höga. De som alltid innehaft vissa platser men som nu kanske inte hade råd med det, borde inte komma i kläm, menade man. Direktör Viggo Zadig var som ordförande i församlingens fattigvårdsstyrelse alltid beredd att dra en lans för församlingens fattiga, tyckte för sin del att de som var mest aktiva att delta i gudstjänsterna

borde betala mer för sina platser. Det senare förslaget hade ingen bra jordmån i församlingen, men en liten avgiftshöjning blev det i alla händelser.

Församlingens kantor

Aron Hurwitz – samme Hurwitz som ovan – skriver 1913 två brev till Philipp Zadig. Här utgjuter sig församlingens kantor och *schauchet* (församlingens stavning av det gängse *shochet* för rituell slaktare) på fyra sidor över alla de uppgifter han har för församlingen under veckans sju dagar.

Hurwitz beskriver sitt veckoprogram som församlingens kantor:

Söndag slakt 7–11

Måndag ådra kött 8–12

Tisdag morgon- och aftongudstjänst

Onsdag slakt 7–13

Torsdag ådra kött 8–12

Fredag och lördag funktionera flera timmar i synagogan

»Dessutom måste jag närvara i synagogan två gånger dagligen (utom söndag och onsdag; slaktdagarna) vid morgon- och aftongudstjänsterna som thoraföreläsare även på måndag och torsdag f.m.»

Församlingsutträde

Juridiskt sett var det enkelt. För en svensk medborgare fanns det beträffande religiös församlingstillhörighet inget val: vid den här tiden var du enligt lag tvungen att tillhöra någon godkänt religiöst samfund. I lagen sades ingenting om vilket samfund du tillhörde, men gick du ur det ena skulle du ovillkorligen gå in i det andra. Att stå utanför var inget val man kunde träffa oavsett vilken tro man hade eller inte (ateism var inget alternativ). Det var ett religionens Moment 22, med andra ord, dvs. det var omöjligt att bli frikal-

lad och galenskap (dit agnosticism och ateism förmodligen räknades) var inte heller något giltigt skäl. Den lag detta baserade sig på var den ovan nämnda Dissenterlagen från 1873 (innan den tillkom fanns bara landsförvisning som alternativ för den som ville konvertera). Sverige var med andra ord ett intolerant land när det gällde andra trosbekännare än de som tillhörde den Evangeliska Lutherska kyrkan.

I början av 1931 var definitivt något i görningen när det gällde utträde ur svenska mosaiska församlingar i allmänhet och den i Malmö i synnerhet. Av föreståndarnas protokoll för januari 1931 framgår att Albert Zadig hade haft kontakt med ingen mindre än ecklesiastikministern biskop Samuel Stadener i ämnet. Ministern hade till Zadig föreslagit följande tillägg till Malmöförsamlingens stadgar: »Den som vill utträda ur församlingen, skall 2 gånger med 3 månaders mellanrum anmäla sig hos föreståndarne eller Rabbinen och därvid meddela till vilket samfund han vill övergå. Den som utträtt, skall dock fortfarande betala ½ skatt till mosaiska församlingen.»

I samma veva skickade Viggo Zadig, Albert Zadigs kusin, en skrivelse till församlingens föreståndare där han propagerade för olika skattesatser inom församlingen avpassade efter styrkan i tron. Viggo uppmanade föreståndarna – till vars krets han från januari 1931 inte längre hörde – att på ett allmänt möte i församlingen diskutera hans förslag. En sådan överläggning kom till stånd den 26 april 1931. Det mötet hölls på Hotell Savoy med tioalet deltagande medlemmar samt 5 föreståndare.

Livsinnehåll eller kultur

Viggo inledde diskussionen på Hotell Savoy med att säga att »församlingens skatter är oerhörda» och, litet längre fram, »nu stöter

församlingen genom sina våldsamma skatter bort dessa 'passiva' medlemmar». Han sade vidare att han räknat ut att familjerna Zadig vissa år betalat ända upp till 1/10 av församlingens utgifter, detta trots att – och det är ett intressant påstående i sammanhanget – »så gott som ingen av familjerna anlitat dess institutioner». Medan han ändå hade ordet nämnde VZ ytterligare två skäl till sitt missnöje: ett antal på senare tid till församlingen inkomna medlemmar hade velat »införa utländska seder och ceremonier», och när det gällde läraren i församlingens religionsskola så ogillade han »det utländska» i undervisningen. Båda dessa omständigheter gjorde enligt Viggo att de »passiva medlemmarna» vantrivdes i församlingen. Han avslutade med att säga: »Hade församlingen åtminstone kunnat bjuda de 'passiva' medlemmarna kulturella värden, så hade de haft något in-

Viggo Zadig från 1931..

tresse i församlingen.» Judiskhet som tradition istället för religion, således, även om det ena ofta går över i det andra och vice versa.

I ett svar till Viggo menade församlingens ordförande tandläkare Schönkopf att lägre skatter för vissa skulle äventyra hela församlingens existens. Han menade vidare att den passivitet som VZ talat om var ett uttryck för en bristande kännedom om judendomen: »För oss 'aktiva' judar är judendomen vårt livsinnehåll. Det är för oss lika viktigt att våra barn och barnbarn förblir judar, som att vi kunna föra en dräglig tillvaro.» Isidor Kamras bemötte för sin del med skärpa Viggos missnöje med de invandrade judarna och erinrade om »att man ej behövde gå längre tillbaka än till herr Zadigs egen fader, som ej varit infödd». Det fanns enligt talarens mening ingen skillnad mellan infödda och invandrade judar, »alla äro lika». Mot det talade Marcus Krenzisky, som ansåg att det fanns en oerhörd skillnad mellan östeuropeiska och västeuropeiska judar. Skillnaden skulle enligt talarens mening huvudsakligen bestå däri, att »de östeuropeiska judarna ej ägde anpassningsförmåga, vilket kunde ha sin betydelse då det gällde antisemitismen, vilken på sina ställen var stor, det kunde talaren intyga.» I det senare instämde D:r Schönkopf, men enligt honom bestod skillnaderna däri, att östjudarna äro mera positivt judiskt betonade: »Man kunde säga, att östjudarna äro 'aktiva' och västjudarna 'passiva'.»

Före sin tid

Det var den 18 oktober 1932 som Viggo Zadig skrev till kungs angående rätten att utträda ur en mosaisk församling. Med det satte han igång vad som skulle ha kunnat bli en kulturrevolution när det gällde den enskildas rätt att själv välja om hen ville tillhöra ett religiöst samfund, i hans fall en mosaisk församling, eller ej. Lägg till det att detta, när

det gällde person och familj – Viggo var ju sonson till en av Malmö mosaiska församlingens grundare och son till en av dess stöttepelare under många år – var att se som en stor skandal.

Vad Viggo Zadig vände sig emot i sin utträdesansökan var vad han såg som tvångsanslutningen till ett enskilt religiöst samfund, något som enligt honom inte överensstämde med landets rättsuppfattning, och därför kränkte enskildas rätt och frihet: »Därför nödgas jag här underdånigast påkalla Eders Maj:ts snara ingripande till rättelse av missförhållandet.»

På MFM blev man självklart skrädd. I vad som ser ut som ett brevutkast skrev någon av föreståndarna till församlingsmedlemmen advokat Walter Klein i Helsingborg med en förfrågan om han vill åta sig ett mål mellan VZ och församlingen: »Det råder icke tvivel därom, att vid bifall till herr Zadigs talan många hittillsvarande medlemmar av de Mosaiska församlingarna skulle begära sitt utträde och bl.a. församlingarnas ekonomi härav i hög grad beröras.» Ekonomin var för vissa tydligen minst lika viktig som liturgin.

Det ansvariga departementet skickade omgående ut Zadigs skrivelse på remiss till MFM, Domkapitlet i Lund och Statistiska Centralbyrån. Samtliga instanser valde att i sina svar till departementet se dels till 1838 års beslut, dels till Dissenterlagens paragrafer. Med dessa i ett fast grepp i handen var det lätt: som svensk medborgare var man tvungen att vara medlem i ett religiöst samfund. Basta! Den som ville lämna en mosaisk församling kunde enkelt göra det genom att låta döpa sig. I annat fall stannade hen kvar. Väl inne i systemet fanns ingen väg ut.

Den enda av remissinstanserna att behandla Viggo Zadigs önskan om utträde som en samvetsfråga var den dåvarande kontrakts-

prosten i Lund, Albert Lysander. I sin inlaga till Kungl. Maj:t skriver han: »För mig är det motbjudande att personer, som offentligt förneka något trossamfunds bekännelse, tvingas att kvarstå.»

Målet med Viggo Zadig slutar inte förrän med en dom i Högsta domstolen av den 26 april 1937. I den sägs: »Enär Zadig, vilken sedan födseln var medlem av församlingen, icke övergått till kristet trossamfund, samt Zadig icke heller eljest visat någon omständighet, på grund varav hans medlemskap i församlingen upphört; alltså och då församlingen ägt påföra Zadig avgifter för år 1934, prövar Kungl. Maj:t rättvist fastställa hovrättens domslut.»

Men skam den som ger sig! 1938 ingav Viggo Zadig till Justitiedepartementet ett flertal skrifter som han ville skulle beaktas i den utredning om utträde ur mosaisk församling som riksdagen beställt det året. Det

skulle sedan dröja ytterligare 14 år – i mellantiden tog en statlig utredning (Dissenterlagskommittén, SOU 1949:20), som ett delmoment upp Zadigs skrivelse – innan Sverige 1952 till slut fick en lag om religionsfrihet.

Vad som skulle kunna kallas Viggo Zadigs paragraf i den nya lagen har nummer 24 och lyder: »För utträde ur särskilt trossamfund må ej gälla strängare villkor än de, som stadgats för utträde ur svenska kyrkan.» Nämnas kan att Viggo Zadig idag, tillsammans med två av sina barn, ligger begravnen på den kristna delen av Östra kyrkogården i Malmö.

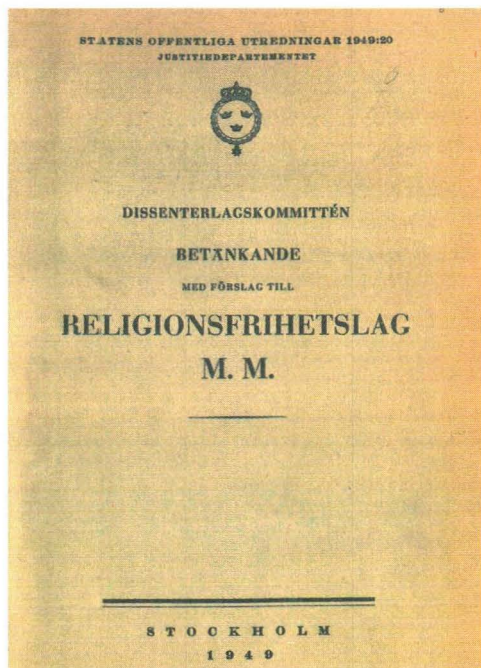
Skäktning – rituell slakt

»De judiska dietlagarna bygger på detaljerade instruktioner från Moseböckerna i Gamla testamentet, samt från uttolkningar i Talmud och tusenåriga traditioner.» Citatet är hämtat från Judiska församlingens i Stockholm hemsida våren 2017 om *kosher* mat och judisk diethållning, men det kunde lika väl ha varit skrivet för 100 eller flera tusen år sedan.

Vad det i praktiken handlar om är att de idisslande fyrfotadjur som för judar är tillåtna som föda måste slaktas på ett visst sätt, och den enda som tillåts göra detta är den för detta särskilt utbildade rituella slaktaren (*shochet*).

Den rituella slakten går till så att ett snabbt snitt med en mycket vass kniv görs i djurets halspulsåder varvid döden ska vara omedelbar. Köttet ska sedan i möjligaste mån befrias från blod av en åderdragare (*mynaker*) eftersom blod inte är tillåtet som föda för judar. Det kan man exempelvis se av Moseböckerna: »Blodet får du inte förtära. Du skall hälla ut det på marken som vatten.» (5 Mos. 12:16).

Slaktaren Johannes Hansson i Malmö var 1879 först med att få ett kontrakt med Malmöförsamlingen om själva slakten, efter det

Dissenterlagsbetänkandet från 1949.

att den rituella slaktaren gjort sitt. Efter honom kom slaktaren Lars Jönsson, sedermera Firma Lars Jönsson, in i bilden för att, med några kortare mellanperioder ute i kylan, vara med ända till 1930-talet. I början av 1900-talet betalade Jönsson församlingen 200 kronor om året för sitt slaktmonopol.

Aron Hurwitz hade i sin egenskap av församlingens rituella slaktare rikligt med kontakter med Lars Jönsson. 1908 förrättade han på vardagar slakten av fjäderfä på Emmydal vid Disponentgatan 3 – alldeles runt hörnet från synagogan för övrigt – och på lördagar och söndagar på Storgatan 17 i Sofielund. Om slakten av fjäderfä skriver Hurwitz: »All sådan slakt sker hos mig hemma, något som jag är inte alls förpliktig till, att väggar och golv bestänkas med blod och dylikt.»

I januari 1919 skriver församlingen att nytt kontrakt med Firma Lars Jönsson att gälla i 10 år. I det nu mycket detaljerade kontraktet sägs: »Vi leverantörer förbinda oss att för slaktning lämna så stort antal friska, prima ox-, kalv- och lammkreatur till församlingens rituella slaktare eller kantor, som erfordras för att täcka församlingens behov av 'koscher'–kött; nämnde kantor förrättar själva slaktningen, men erhåller av oss, leverantörer, den hjälp han behöver. Slaktningen ska försiggå så nära staden som förordningen tillåter. (...) Mosaiska församlingens vederbörande funktionär skall icke äga rättighet att slakta kreatur för andra än leverantören.» Firma Jönsson hade sin köttbutik, »jatke» kallad av judarna, på Adelgatan och det var framför allt på torsdagarna som den var fylld av judinnor från alla de håll i Malmö med omgivningarna som alla ville ha de bästa och billigaste köttbitarna, kosher *selbstverständlich*.

Malmöförsamlingens rituella slakt hade kunnat bli så mycket enklare om stadens kommunala slakthus från början – det invig-

des 1904 – släppt in judarna i sina lokaler. Istället fastställde stadsfullmäktige i Malmö i sitt reglemente för slakthuset av den 3 februari 1904 att »dödande af slaktdjur får endast ske efter föregående bedövning». Det gjorde det därför lätt för slakthusets styrelse att i oktober 1912 avslå en begäran från församlingen att få slakta i stadens slakthus. Philipp Zadig tog lätt på det avslaget. I ett svarsbrev avsänt i maj 1905 till Wilhelm Henriques, ordförande i Göteborgs mosaiska församling – i det av Göteborgs stad 1905 öppnade kommunala slakteriet kom skäktning, liksom f.ö. i Stockholm, att tillåtas – skriver han om Malmö slakthus regler: »Emellertid fortfar slagtingen efter judiska ritualer obehindrat straxt utanför Malmö stad hela skillnaden är en 10 minuters väg.»

Slaktlag

Sveriges första lag mot djurplågeri stiftades 1857 då »uppenbar grymhet» mot djur straffbelades.²² Den första riksdagsmotionen i slaktfrågan kom 1887. Den fokuserade på slakt utan bedövning på landsbygden. 1896 tog riksdagen initiativ till en utredning av frågan. Den visade att bedövningsslakt hade ett brett stöd. Moderna skjutapparater och slaktmasker sågs som nyckeln till att eliminera allt djurplågeri vid slakt. Men det fanns enligt utredningen religiöst motiverade komplikationer. En sådan var att en lag om bedövningsslakt hotade att kriminalisera just skäktning.

1927 kom en regeringsproposition om en speciell slaktlag. Propositionen (1927:85) föreslog bedövning vid slakt av alla större djur. För kaniner och hönsfåglar ansågs det räcka om »huvudet hastigt skiljes från kroppen». Det fanns dock ett viktigt undantag. I lagförslaget gavs Kungl. Maj:t rätten att ge dispens från bedövningstvånget när det fanns »särskilda omständigheter». Paragrafen var

ett försök att från förbudet rädda skäktningen och den mycket lönsamma (och för djuren synnerligen plågsamma) dansk-amerikanska slaktmetoden vid grisslakt.

Ett nytt lagförslag presenterades 1937. Det nya förslaget (prop. 1937:188) var i huvudsak detsamma som 1927, minus undantagsreglerna. Där lagförslaget 1927 hade fallit på frågorna om skäktning och grisslakt – konsumenterna av slaktköttet var inte de samma – fanns nu en ny teknisk lösning som lovade att undanröja problemen för judarna, nämligen elektrisk bedövning. Tekniken hade redan installerats på flera slakterier och preliminärt godkänts också av de judiska ledarna i Sverige. Förslaget antogs riksdagens båda kamrar och Sveriges första lag om bedövning vid slakt kunde träda i kraft 1 juli 1938.

De svenska rabbinerna hade i ett uttalande från 1935 sett positivt på elektrisk bedövning. De ville dock avvakta ytterligare experiment för att säkerställa att elektriciteten inte skadade djuren. Dessutom ville rabbinerna förankra sin tolkning hos utländska kolleger och auktoriteter i ämnet. I väntan på ett besked från dessa skriver justitieminister Westman (Bondeförbundet) i propositionen 1937: »Det synes skäligt att de judiska önskemålen på det sätt tillgodoses att lagens ikraftträdande framskjutes något år.»

Det har ibland hävdats att lagstiftningen mot skäktning kom som ett brev på posten för antisemitiska kretsar i Sverige vid den här tiden.²³ Mot det hävdar Per-Anders Svärd: »Den tolkning som ibland framförts om att slaktlagstiftningen främst hade antisemitiska drivkrafter tycks dock utifrån detta material överdriven. Visst förekom antisemitiska attityder bland en del riksdagsledamöter, men faktum är att de svenska regeringarna aktivt försvarade skäktningsmetoden ända tills den elektriska bedövningen dök upp som en möjlig utväg.»²⁴

Slaktlagen och Malmö

Under hösten 1925 hörde Philipp Zadig av sig till församlingsföreståndaren Emanuel Levin angående skäktningen. I riksdagen hade tvenne motioner lagts fram beträffande skäktning och av den anledningen hade Justitiedepartementet begärt in yttranden i ärendet från församlingarna i Stockholm, Göteborg och Malmö. Zadig hade i Stockholm varit i kontakt med överrabbinen Marcus Ehrenpreis i ärendet. Denne skulle sätta ihop ett förslag till ett gemensamt svar från de tre församlingarna. Ett sådant sex sidor långt förslag kom senare PhZ till del. Han tyckte att det var för långt och föreslog en förkortning som han ville att Levin skulle konferera med rabbinen i Stockholm om.

Ytterligare en insats från Malmöförsamlingen i relation till skäktningen var att rabbinen Wohlstein på Philipp Zadigs uppdrag kring *pesach* 1927 var i Stockholm för att, som det nu brukar heta, lobba i frågan. Wohlstein skriver i ett brev till PhZ att han vid sitt besök i huvudstaden träffade »framstående representanter från riksdagen i den för judendomen ytterst viktiga frågan». Wohlstein sammanfattar sin lobbyinsats: »Enligt mitt förmenande gjorde mina ord intryck och mina argument verkade med Sanningens kraft upplysande.» Vilken effekt Wohlsteins möte med riksdagsmännen hade vet vi inte. Vad som däremot är känt är att det inte blev någon definitiv lag mot skäktning 1927.

I den här vevan fick församlingen från tidningen *Djurskyddets* expedition ett erbjudande om en skrift till stöd och medverkan till, som man såg det, en tillfredsställande slaktlag. Vad tidningen såg som tillfredsställande i sammanhanget framgår av texten i erbjudandet: »Förfaringssättet vid schächtningen verkar på åskådaren rent härresande.» Bladet var undertecknat av F.A. Wingborg, ansedd

som en banbrytare för djurskyddet i Sverige. Erbjudandet lades av församlingen utan åtgärd till handlingarna.

Die Schechitafrage

Det sista ordet innan lagen mot skäktning trädde i kraft 1938 fick emellertid överrabbinen i Stockholm, Marcus Ehrenpreis. Som vi såg ovan var justitieministern beredd att skjuta på ikraftträdandet av nya slaktlagen. Det tog Ehrenpreis fasta på. I en drygt 50-sidig utredning på tyska betitlad »Die Schechitafrage in Schweden: Berichte und Dokumente» från juni 1937 redovisar rabbinen dels lagstiftningen i Sverige när det gäller skäktning sedan 1887, dels skildrar den ett antal av svenska forskare vid Stockholms slakthus våren 1936 utförda försök med elektrisk bedövning.²⁵

Dokumentet redogör även för de olika uppfattningar om elektrisk bedövning som rabbiner på olika håll i Europa – Tyskland, Östeuropa och Norden – givit uttryck för. I slutet av oktober riktade sig rabbinerna i Stockholm, Göteborg och Malmö i en promemoria till den svenska justitieministern med ett förslag om att få fortsätta studierna gällande elektrisk bedövning. Det resulterade enligt Ehrenpreis i att justitieministern avstod ifrån att lägga fram ett lagförslag i riksdagen redan under 1936. Det kunde man enligt Ehrenpreis utläsa av en intervju med justitieministern – som dåmera var socialdemokraten Carl Schlyter – i *Nya Dagligt Allehanda* av 11 mars 1936. Ministern ger i sammanhanget Ehrenpreis credit för att vara den som föranstaltat om forskningen med elektrisk bedövning. Han säger enligt tidningen vidare: »Man kan därför hysa grundad förhoppning om att det inom en nära framtid skall vara möjligt att införa bedövningstvång vid slakt utan att därigenom såra

de ortodoxa mosaiska trosbekännarnas religiösa känslor.»

De nämnda slaktförsöken med elektricitet genomfördes under våren 1936. När regeringen lade fram sitt slutgiltiga lagförslag under 1936 hörde de tre svenska rabbinerna av sig med en inlaga där de (1) önskade att de slaktförsök som man var i färd med att utföra skulle få slutföras, och (2) att tid skulle ges för att införskaffa ett auktoritativt rabbinskt ställningstagande från olika håll i Europa. Resultatet av den inlagan var enligt Ehrenpreis, att det var de svenska rabbinerna som lyckades få lagens ikraftträdande i Sverige framflyttat till den 1 juli 1938, »mit der ausdrücklichen Motivierung, dadurch den Wünschen der Rabbiner entgegenzukommen».

Osyrat bröd

Ett problem för en del judiska familjer i början av deras vistelse i Malmö – vi talar nu om 1870- och 1880-talen – var att man i bostaden saknade en egen ugn. Det löste man genom att på fredagen, i god tid före *sabbat*, helt sonika ta sin deg till bagarmästare Carl Josef Inden på hörnet av Stora Kvarn- och Rundelsgatorna i kvarteret Jerusalem – var annars?! – för att få det gräddat. Varje bröd var av ägaren försett med ett pappersmärke för att få hem rätt bröd gräddat. Det enligt många judar godaste brödet var »bonnde», Judabrödet kallat av de kristna som handlade hos Inden. Den långa och magre Inden var kristen och bördig från Tyskland. Till Malmö kom han 1868 och i början av 1870-talet hade han fyra anställda i sitt bageri.²⁶

Till varje veckas *sabbat* och ett antal judiska helger finns föreskrifter om bl.a. bröd. Dit hör även *pesach* med sina *matze*, osyrat tunnbröd bakat på korn eller vete. Det senare kunde inte bakas i Malmö, istället behövde församlingen importera det.

I ett brev till församlingsstyrelsen i de-

cember 1913 skriver kantorn Hurwitz: »Som bekant är jag den förste i Malmö som brukade anskaffa *mazos* till Mosaiska församlingen.» Men han hade saknat de finansiella medlen för att bedriva sin verksamhet vidare och därför överlätit den sysslan på en annan person. Det gick enligt Hurwitz bra det första året, men inte mer än så. Han vill därför återta denna uppgift. »Och kommer jag fram ödmjukast med följande begär: att anskaffning av *Mazos* till de fattiga måtte överlämnas till mig, att den ärade styrelsen måtte bevilja mig en lön av kr. 500 för att jag skall vara i stånd att skaffa *Mazo* även till privatpersoner.»

Brödfrågan var åter aktuell i januari 1917 (så dags hade Hurwitz emigrerat till USA). Då skriver Herman Levy ett brev till församlingen i Köpenhamn i vad han beskriver som »en lifsfråga» för mosaiska församlingen i Malmö. Vad man skulle vilja köpa av de danska judarna är påskbröd, *matze*. Detta i synnerhet som det då rådde ransonering på bröd i Sverige. Vad man skulle behöva är 500 kilo bröd. »Jag tillåter mig höfligast bedja Eder hafva godheten göra Edert bästa för att erhålla utförsel-tillåtelse, ty jag vet eljest sannerligen icke hvarifrån vårt behof här – ca. 500 kilo – skall kunna täckas, i synnerhet då förhållandena inom Sverige äro mycket besvärliga; vi få bröd endast mot 'brödkort' [325 gram per dag] och det är väl så godt som omöjligt, att från de olika personerna kunna hopsamla tillräckligt antal brödku-ponger.»

Vikten av *matze*-brödet framgår av föreståndarnas protokoll från januari 1931. Den då avgående föreståndaren för församlingens fattigvård berättade att brödförsäljningen till påskhögtiderna under hans egid merendels skett genom hans försorg, och den vinst som då uppkommit hade använts för gratis utdelningen av *matze* till behövande församlingsmedlemmar. Hans efterträdare som föreståndare, herr Marcus, lovade att upprätthålla

den traditionen. Inköpet av påskbrödet hade av hävd gjorts genom Abraham Olniansky i Lund. 1933 föreslog herr Levin att man i stället skulle göra det genom ett samköp med församlingen i Köpenhamn.

»Hvad skall blifva af dessa barn?»

På mosaiska församlingens i Malmö första sammanträde någonsin beslutades att 1 500 riksdaler skulle avsättas för bildandet av en skola för att undervisa det kommande släktet om judendomen. Det om något visar vilken vikt församlingen lade på att hålla det judiska arvet vid liv. Undervisningen av församlingens barn och unga i till judendomen relaterade ämnen – *cheder* – var en av de viktigaste uppgifterna för församlingens rabbin eller motsvarande. Detta därför att ingående kunskaper i judendomen krävdes för att församlingens barn skulle kunna ta över och föra vidare det judiska arvet efter sina föräldrar.

Det var lättare gjort för barn vars föräldrar var födda i en heljudisk miljö. Dessa bar ju på ett mer levande judiskt arv från sina ursprungsländer att inympa i sina telningar. Ju längre tid som gått sedan man senast bott i en judisk miljö, desto längre bort från judisk religion och tradition riskerade man att komma. I takt med det blev omvänt vidareförandet av det religiösa judiska arvet ännu viktigare inom församlingen.

Församlingen anställde sin första lärare för sina barn och unga redan 1875. Två år senare antogs Salomon Salzwasser som religionslärare. För en lön på 500 kronor om året ålåg det honom »att åt barnen, efter bästa förmåga, lemna tre timmars daglig undervisning på förmiddagen. Undervisningen såväl som examen öfvervakas af föreståndarne för församlingen.»

I början av 1879 hade ingen mindre än rabbinen i Stockholm Ludwig Lewysohn till-

skrivit församlingsföreståndaren Philipp Zadig i ämnet: »Jag var förvånad att höra, att det gifvas i Malmö närapå 30 judiska barn, hvilka inte får någon religiös undervisning. Hvad skall blifva af dessa barn?» Till svar fick rabbinen ett nästan hela fyra sidor långt brev som dröp av dåligt samvete. Zadig skriver att man gör så gott man kan, och att det vid den tiden faktiskt var 20-talet barn i staden som fick en religiös undervisning.

Den mest tidskrävande av rabbinen Josef Wohlsteins uppgifter ända från dag ett i Malmö var att undervisa församlingens skolpliktiga barn och ungdomar i hebreiska och religion under 15 timmar/vecka samt att leda dem vidare till *bar/bat mitzwa* (konfirmation). Som om inte det räckte förklarade han 1901 – efter ett påpekande från överrabbinen Gottlieb Klein i Stockholm – sig villig att 1 à 2 gånger i veckan resa till Lund för att lämna religionsundervisning, »äfvensom att en gång årligen predika i de städer där skattbidragande medlemmar är bosatta». Det sista var ett önskemål från församlingsledningen som kände sig trängd i krav från församlingens skattetyngda »provinsstäder» i den i så mycket till Malmö koncentrerade verksamheten inom MFM.

Rabbinundervisning

I december 1911 lämnade Josef Wohlstein en årsberättelse till församlingen om religionsundervisningen i Malmö, Lund och Christianstad. Av den framgick att i Östra folkskolan på Norregatan i Malmö 21 barn undervisades 10 timmar i veckan, och på Latinskolan var det 10 barn som fick motsvarande undervisning under tre veckotimmar. I Lund emottog 12 barn religionsundervisning under 2 timmar i veckan och i den tidens Christianstad var det 3 barn som undervisades.

Läroämnena var: religionslära, biblisk historia, översättning av bibel- och bönestycken,

hebreisk läsning, hebreisk skrivning och hebreisk grammatik. I en kommentar till sin rapport skriver Wohlstein: »Den sedvanliga examen ägde icke rum i detta år av pedagogiska skäl. Det har visat sig att intresset för densamma har svalnat när den upprepas år för år, alltid med samma barn, som dessutom är fåtaliga.»

Notera det enligt Wohlstein låga intresset bland församlingsmedlemmarna att skicka sina barn till religionsundervisningen. Berodde det på barnen, föräldrarna eller på Wohlstein själv? Tilläggas ska att flera barn undervisades privat i religion, inte minst då av nämnde Wohlstein. Observera till sist att det under hela MFM:s historia inte givits någon som helst undervisning i jiddisch (det religiösa språket är som säkert bekant hebreiska). Det var »hemspråk» för majoriteten av »östjudarna» i staden, men när det gällde de flesta av församlingens föreståndare genom åren var det inget språk som de använde sig av. Det kan man även se av såväl den ingående som utgående korrespondensen i församlingen. Nästan inget gick ut på jiddisch, väldigt litet kom in på jiddisch.

I sin undervisningsrapport för 1912 skriver Wohlstein att han meddelat religionsundervisning för 88 barn under 1911/12. »Dessutom hafva två gossar – Harry Klein och Berher Klein – från Trelleborg dagligen (förutom Sabbat) fått religionsundervisning under ferierna. Två gossar – Ferdinand Kaminkowitz och Bernstein – blefvo konfirmerade under årets lopp.» Motsvarande rapporter från rabbinen kom sedan 1913–1918 utan att några större avvikelser rapporterades genom åren.

Läraryr

I juni 1923 skedde undervisningen av de judiska barnen i synagogan i Malmö. Undervisningen försiggick på mellersta damläktaren. Där stod två rader skolbänkar, och

skollokalen var avskärmad från synagogan genom höga glasväggar. Dessa togs bort vid de stora judiska helgdagarna, då läktaren användes för gudstjänstbesökare. Vad sade stadsfullmäktige om det arrangemanget? Som anledning till att flytta undervisningen till synagogan angav församlingen svårigheterna med de många runtom i staden utspridda lokalerna för läsning med skolbarnen. I synagogan skulle snart 8 klasser undervisas söndag, måndag och torsdag plus *bar mizwa* och konfirmationsläsning under 2 timmar på söndag eftermiddag.

Till flytten av undervisningen till synagogan behövdes inredning. Vilken det var framgår av ett »anbud å skolmöbler» från Joh. A. Andrén till en kostnad av 134 kronor och 60 öre. De sista örena var för en pekpinne. Vad som i övrigt införskaffades var:

- 1 skoltafla 2 x 1 meter
- 1 katederbord med lådor
- 1 katederplattform 2 x 1,20 meter
- 1 hissbar karthängare

I december 1923 – på självaste julafton för att vara exakt – skriver Wohlstein till församlingsföreståndarna: »Efter längre avbrott, under vilken tid olika misslyckade experiment med religionsskolan gjordes genom import av nya lärare från Tyskland, få undertecknad åter komma med en kort redogörelse för religionsundervisningen i de olika skolorna, för läroämnena och elevernas antal.» Av rabbinens rapport framgår att undervisningen då omfattade 64 elever varav tio i Lund. Nämnas skall att varje söndags förmiddag 20 flickor undervisades i Tekla Åbergs högre läroverk för flickor i Magistratsparken. Det låter som en ganska omfattande aktivitet, men det kunde uppenbarligen bli fler. Därför »uppmannas vederbörande målsmän tillse, att barnen regelbundet infinna sig till undervisningen».

Men det var uppenbarligen något som sak-

nades. Det kan man utläsa av det offentliga diskussionsmöte som Mosaisk Ungdomsklubb anordnade söndagen den 18 januari 1925 19.30 i Druid-Ordens lokaler på Västergatan i Malmö. Inledningstalare var jur. stud. Isak Kaminkowicz och han talade i ämnet »Religionsundervisnings- och skolfrågan inom MFM». Mötet resulterade i ett förslag om hur religionsundervisningen borde bedrivas inom församlingen. Det möjligen nya i förslaget – som får 8 gillanden från olika församlingsmedlemmar – är att man vill anställa en särskild lärare, kunnig och modernt pedagogiskt utbildad för att handha den förberedande undervisningen i hebreiska språket.

Här bör två ting noteras. Det första är att en förening utanför församlingen diskuterar en tidigare rent församlingsintern fråga. Det har inte skett tidigare bland judarna i Malmö. Att det sker i en tämligen nygrundad församlingsklubb för ungdomar är också notabelt. Till det ska läggas uppmaningen i förslaget – »modernt pedagogiskt utbildad». Hade det saknats? Några som i så fall visste det bättre än de flesta var förmodligen ungdomar som utsatts för en kanske mindre modern pedagogisk utbildning. Nils Berman, som var en av dessa ungdomar, minns: »Dr. Josef Wohlstein var svår att förstå både från predikstolen och katedern. Han talade en rotväliska på en blandning av tyska och svenska. (...) Dr. Wohlstein var anhängare av gamla metoder, en hjärtesnäll man utan pedagogisk utbildning. Han hade någon gång fått för sig att det gällde att slå in kunskaperna hos motsträviga elever.» Efterfrågandet av en modern pedagog såg vi även ovan när en efterträdare till rabbinen Wohlstein skulle sökas.

Talmud Tora

Ett brev från föreningen Talmud Tora anländer till församlingen. Året är 1928 och föreningen tycker att religionsundervisningen i

församlingen bedrivits med en föråldrad metod »och därför icke kunnat anses tillfyllest för att bibringa församlingens barn erforderlig kunskap om vår religion, historia och vårt språk». Föreningen har ett 40-tal medlemmar och man skriver att man lyckats engagera en i pedagogiskt avseende fullt modernt utbildad lärare med de bästa rekommendationer och ägande praktiska erfarenheter i nutida undervisningssystem.

Brevet landade förmodligen i rättan tid och med rätt budskap. Det fick församlingsföreståndarna att föreslå ett bidrag på 2000 kronor till föreningen att användas för en engagerad lärare. »Wid föredragning härav meddelade ordföranden att han genom grundliga undersökningar kommit till den övertygelsen, att föreningen vid engagerandet av dess lärare gjort ett synnerligen lyckligt val och var personen av allt att döma mycket duktig och lämplig för sin befattning, varför ordföranden, då en lärare ansågs behövlig, ville föreslå att församlingen fast engagerade denne.» Det fick församlingen att engagera Schmaja Friedman för en tid av två år med en lön av hela 6000 kronor/år.

Redan i april 1929 kommer den tidigare privata Talmud Tora-föreningen att lyda direkt under församlingen. Ett reglemente antas. Enligt detta skulle några av skolnämndens inom församlingen ledamöter delta vid ungdomsgudstjänsten på sabbatseftermiddagen.

Om skolnämnden ska sägas att församlingen efter en del velande fram och åter tillsatt en sådan under våren 1922. Dess uppgift var att i samråd med rabbinen utarbeta förslag till ordnande av religionsundervisningen och att utöva tillsyn över denna. »Skolnämnden arbetar i judisk-traditionell anda och i enlighet med det av församlingen antagna undervisningsprogrammet.»

Församlingens skolnämnd ålades nu att officiellt besöka skolans samtliga klasser

minst en gång i månaden. Skoljournaler skulle föras i varje klass och betyg sättas två gånger årligen. Skolböcker köpte man från Mosaiska församlingen i Stockholm. Beträffande terminsavgifterna för barnen i Talmud Tora uppgick de från hösten 1929 till 40 kronor/termin för första barnet, 30 för andra, 20 för tredje och 10 för fjärde och därpå följande barn. Ett år senare föreslogs en höjning av skolavgifterna med 100 procent, ett förslag som inte genomfördes.

Om skolans nödvändighet vittnade Leopold Levin som menade att kristna barn bättre kände till Gamla Testamentet än judiska barn, »vilket förhållande ju tydligt visar Talmud Tora-skolans nödvändighet». Viggo Zadig hade inget emot skolan eller läraren i sig – han hade inga egna barn som gick där – men han ogillade »det utländska i undervisningen».

I april 1932 relaterades en skrivelse från församlingens skolstyrelse jämte en resolution från ett av en del av församlingsmedlemmarna med skolstyrelsen avhållet föräldramöte. Medlemmar önskade där att församlingsstämman måtte fästa nuvarande lärare Friedman till församlingen med ett kontrakt på minst fem år och med nuvarande löneförhöjningar bibehållna. Men det var för sent. Läraren Friedman hade efter fyra års tjänst i församlingen beslutat att sluta och istället flytta till församlingen i Köpenhamn. När Friedman lämnade Talmud Tora-skolan omfattade den 5 klasser med 63 elever i åldrarna 6–16 år.

I samband med att det stod klart att Friedman skulle sluta i församlingen diskuterades vilka krav som skulle ställas på en efterträdare. Kombinationen lärare/rabbin var ett omtyckt förslag med tanke på församlingens begränsade ekonomiska resurser. »Ordföranden påpekade bland annat att en ung rabbin hade som lärare i sin hand att forma ungdomen från början. Skolan har under den nuva-

rande lärarens 4-åriga arbete kommit på rätt bog och var det församlingens skyldighet att nu försöka uppehålla densamma och försöka få hit en duktig lärare, vilken dock även kunde vara rabbin.» Den man överenskom att söka tjänsten skulle vara en utbildad lärare med rabbinexamen till en lön av 6000 kronor.

Sammanfattningsvis: religionsundervisningen var i första hand ett sätt att föra det judiska arvet vidare till kommande generationer. Samtidigt kunde den vid behov fungera som gränssättare till majoritetens evangelisk-lutherska tro för det uppväxande släktet. Den judiska minoriteten i Malmö kände sig förmodligen trängd från olika håll när den ville bevara sitt judiska arv och sin församling intakt. Att det sedan inte var helt lätt att hålla de judiska barnen och ungdomarna i fållan är en annan sak – de levde ju i en majoritetskultur, inte minst genom den obligatoriska svenska skolan, som på alla de

sätt socialiserade dem i en svensk riktning – och i den kulturen spelade de olika lärarkrafter man hade till sitt förfogande en ganska liten roll.

Hur det annars hade kunnat gå skildrar Per Hammarström när han skriver om judisk samhällsintegration i några Norrlandsstäder 1870–1940: »Samtidigt som de judiska socialisationsprocesserna försvagades, fungerade det svenska skolväsendet som en likriktare och förmedlare av majoritetssamhällets nationella kultur, ibland med 'judarna' som motbild.»²⁷

Begravningsplatsen

Som en första åtgärd av den nybildade mosaiska församlingen i Malmö – på motsvarande sätt hade Aaron Isaac agerat i Stockholm 1776 – skrev de tre föreståndarna den 12 juli 1872 ett brev till herrar stadsfullmäktige, som »i likhet med hvad som i andra städer

Kapellet på judiska begravningsplatsen.

inom riket där mosaiska församlingar äro bildade är beviljat, måtte upplåta ett tunnland jord belägen å lämpligt ställe i att för anläggande af en kyrkogård för Mosaiska församlingen». Det förfaringsättet hade församlingen fått kännedom om i kontakter med församlingarna i Stockholm och Göteborg.

Det var samma argument som församlingen 20 år senare använde för att bli i besittning av tomten för synagogan. Församlingens skrivelse i det ärendet remitterades till drättselkammaren som i november 1872 meddelade: »Då Mosaiska församlingens medlemmar i mån av den påförda bevillning, deltaga, lika med stadens öfriga innevånare, i utgifterna för ej mindre kyrka och skolor, än äfven begravningsplats, ehuru de, i följd av deras religion, icke kunna af nämnda inrättningar draga någon fördel, synes billigheten fordra att, med bifall till framställningen, omförmälte jordrymden må, till begagnande för ifrågasatte ändamålet, åt nämnde församling kostnadsfritt upplåtas.»

Nämnas ska att den judiska begravningsplatsen i Malmö var avsedd för samtliga judar inom Mosaiska Församlingen i Malmö (idag har församlingen en begravningsplats i anslutning till Östra kyrkogården). En fråga som återstår att reda ut är var de judar begravdes som avled innan de i Malmö fick sin egen begravningsplats. Det var inte i Göteborg, möjligen i Karlskrona, men troligast var det i Köpenhamn.

Endast för judar

För att ha ett jämförelsetal ska nämnas att antalet verkställda begravningar vid mosaiska begravningsplatsen i Malmö fördelat på 10-årsintervall var: 1871–1882 98 personer, 1883–1892 63, 1893–1902 71, 1903–1912 82, 1913–1922 101 och 1923–1932 106. Framhållas ska att 1873–1899 hela 150 judiska barn begravdes i Malmö. Den vanli-

gaste dödsorsaken bland dessa barn var enligt dödsattesterna lunganknutna sjukdomar som tuberkulos och lunginflammation. Noteras kan vidare att antalet dödfödda barn i församlingen var mycket stort vid samma tid.

Den första att begravas på mosaiska begravningsplatsen i Malmö – belägen granne med den 1870 färdigställda S:t Pauli norra kyrkogård – var Moses Kallvariskis lille son från Lund (ett halvår senare dog hans syster). Jordfästningen ägde rum söndagen den 31 augusti 1873. För begravningen av sin son betalade fadern Moses Kallvariski 7 kronor och 50 öre samtidigt som han gav ett bidrag till församlingen 12,50 kronor stort. Under resterande delen av detta första år i begravningsplatsens historia begravdes ytterligare fem personer, två flickor och tre pojkar, samtliga barn.

Gravstenarnas utformning

När man från Föreningsgatan kommer in på judiska begravningsplatsen kan man efter att ha vandrat runt ett tag upptäcka att den består av två helt skilda delar. Det är först den äldre delen med sina många anonyma gravar blandade med den ena gravstenen större och mer konstfull än den föregående. Några gravstenar är högre än två meter, andra breder ut sig långt över två meter. De flesta av de här gravstenarna är ditsatta från 1880-talet och en bit in på 1920-talet. På begravningsplatsens andra, norra del, finns en liten avsats ditkommen när begravningsplatsen förlängdes i sydlig riktning. Gravarna på den delen är i gemen inte mer än halvmeter höga, och de torde väl motsvara rabbinens signaler om att alla judar ska vara lika in i döden. Noteras kan att samma signal, om än med andra förtecken, kom att gälla på den av Sigurd Lewerentz vid samma tid skapade Östra kyrkogården i Malmö.

1930 beslutades efter ett förslag i ortodox

anda av rabbinen Wohlstein att för framtiden endast sådana gravstenar skulle få resas som upptog hebreisk inskription angående den dödes och dennes faders hebreiska namn samt med angivande av hebreiskt dödsdatum. (Enligt den mosaiska skapelseberättelsen räknas världens tillkomst till den 1 oktober 3761 f.Kr. År 2017 är enligt den judiska (månårs)kalendern således år 5777.)

Judiska begravningar

Fram till hösten 1916 var det församlingsstyrelsen som hade beslutanderätten när det gällde begravningsplatsen i Malmö. Därefter överlämnades den rätten till sällskapet *Chewra kadisha* – grundat år 1900 som Israelitiska sjukvårds- och begravningssällskapet – som fick all omsorg om församlingens begravningsplats. (En *kaddish* är en bön som läses av en sörjande som mist en anhörig eller vän. Den bönen läses även på en avlidens årsdag.)

Chewra kadisha är helt enkelt ett judiskt begravningssällskap som eftersträvar att ge alla samma omsorger efter döden. Som brukligt var för judarna i Sverige vid den här tiden ansökte församlingen hos magistraten i Malmö om att få sällskapet registrerat. Till svar fick man att det inte var nödvändigt eftersom det rörde sig om en förening för välgörande ändamål, och sådana sorterar under den föreningsfrihet som råder i landet.

Vid sällskapets första sammanträde den 7 november 1916 beslutades att man skulle vidtala ett antal personer att bistå med tvättning och klädsel av lik samt vakning vid liket. Vidare ville man, så snart sällskapets kassa det tillät, införskaffa svarta dräkter och hattar åt likbärare, även så till likklädsel anskaffa några packar bomulls- och linneväv. Sällskapet antog ett antal föreskrifter vid begravning. Föreskrifterna löd: »Tillsyningsmannen ska vid begravningstillfället tillse,

att likbärarne äro ordentligt klädda i svart dräkt och hög hatt, att bärremmarna ligga ordentligt utlagda över gravöppningen, så att kistan utan svårigheter kan sänkas ned, att intet störande äger rum under ceremonien och att från begravningsplatsen avvisa alla nyfikna barn och andra, som på något sätt störa andakten. Vidare tillse, att bultning på kistan ej får förekomma och att, då kransar finnas, dessa skola anbringas ovanpå gravkulle, såvida efterlevande ej uttryckt annan önskan. Likaså, att ingen får å begravningsplatsen besvära sterbhusets medlemmar med något som hälst krav och om så sker, genast avstyra detta. Ombesörja att sparbössan blir utställda å lämplig plats och att skramling med denna ej förekommer.» 1923 beslutades vidare att den nämnda sparbössan skulle klädas med filt, så att icke något larm vid myntens nedsläppande uppstod. »Vidare beslöts att noga tillse att kistorna tillstänges senast en hel timme före varje begravning och att samma sedan icke öppnas. Spik får framdeles icke användas i och för påsättande av locket utan endast skruvar.»

Chewra kadishas taxa för att ta hand om en begravning omfattade 1920 vakthållning i bostad eller bårhus dag eller natt, tvättning, klädning, hämtning och transport av liket. Den som önskade samtliga dessa poster blev för en vuxen person skyldig omkring 60 kronor.

1927 beslutades att medlemskapet i församlingens *Chewra kadisha* skulle vara obligatoriskt för samtliga skattebetalande församlingsmedlemmar. Det var ännu en utgift för ekonomiskt sett redan hårt ansatta församlingsmedlemmar, men det var samtidigt ett sätt att hålla begravningskostnaderna nere för den enskilda; en tanke med *Chewra kadisha* är att vi alla är lika inför döden. Antalet medlemmar – här räknat som familjer – i Malmöförsamlingens *Chewra kadisha* var nu 113.

I samband med de nämnda begravningskostnaderna kan väl noteras att det var en hel del avgifter som medlemmarna av Mosaiska församlingen i Malmö hade att betala. Det var församlingsskatt, synagogeplats, religionsskoleavgift för varje barn och en avgift till begravningssällskapet *Chewra kadisha* plus en och annan slant i samband med olika insamlingar. Det var uppenbarligen inte billigt att vara medlem i församlingen. För den med goda inkomster var det förmodligen överkomligt, men hade man inte det hamnade man lätt på de fria platserna.

Likvagnen

Till en början använde Malmöförsamlingen sig av Malmöstadsbudens öppna vagnar för frakten av sina kistor, men för många församlingssmedlemmar kändes det som ett fattigdomsbevis. Man ville visa både staden och sig själva att man kunde bättre. Men det skulle dröja ända till 1890 innan det beslutades att en likvagn skulle införskaffas. Detta gjordes från Granlunds vagnfabrik i Gränna till en kostnad av 650 kronor. Pengarna till vagnen fick man till största delen genom den frivilliga skatt på 500 kronor som innehavaren av det i Malmö verksamma Engelska svin-slakteriet Philip Heyman i Köpenhamn betalade församlingen.

När det gällde häst till att dra likvagnen var det däremot inget som församlingen höll sig med. En sådan hyrde man från Aktiebolaget Malmö Ridhus och Hyrkuskverk. Ett sparat kvitto à 6,50 kronor från maj 1905 finns för »körning vid begrafning».

1913 ville Goldman att likvagnen skulle ställas gratis till disposition i de fall då den avlidna varit bosatt i inom distriktet och de efterlevande saknade medel att bekosta begravningen. »Fall har förekommit då detta vägrats och en av stadens församlingar av denna orsak gratis ställt en vagn till disposi-

tion, vilket inte kan undgå att göra ett obehagligt intryck.» Förslaget röstades ned.

Tillbaka till rötterna

En skrivelse från herr J. Blecher inkommer i april 1928 till församlingen beträffande begravningsritualen. Hans önskan var att inget extra krams skulle förekomma vid själva begravningsakten. En direkt orsak till skrivelsen kan vara jordfästningen av Philipp Zadig året innan. Då hade nämligen begravningsplatsen formligen översvämmats av blommor och kransar nedlagda från alla de håll och trosriktningar. Det gjorde på många ett främmande och synnerligen ojudiskt intryck.

Skrivelsen i fråga hade gjort att rabbinen Wohlstein undantagsvis kallats att delta i församlingssammanträdet. Wohlstein förklarade att »enligt gammaljudiskt bruk enkelhet och anspråkslöshet skall råda vid begravningar, därför får varken vid själva jordfästningsakten eller på begravningsplatsen blommor eller kransar användas.» Dr. Mejer Schönkopf instämde. Han menade dock att frågan om ett allmänt blomsterförbud ännu icke bör väckas. Med anledning av ovanstående beslutade församlingen efter en livlig diskussion att (1) inga begravningsakter får förekomma i synagogan och (2) i kapellet må inga blommor, kransar, musik eller sång förekomma annan än den av ritualen föreskrivna. Det var ännu en rättning i ledet i en ortodox riktning för församlingen.

En församling byter skepnad

Med sin synagoga på Föreningsgatan fick judarna i Malmö Mosaiska Församling i början av 1900-talet en egen ägandes gudstjänstlokal placerad mitt i byn. Inte långt från synagogan låg församlingens begravningsplats och på vägen dit fanns en butik som sålde

kosherkött. Synagogan kom efter en tid att även användas för de judiska barnens religionsundervisning, medan församlingens styrelse för sina huvudsakligen sekulära möten även fortsättningsvis hänvisades till olika lokaler inne i staden. Församlingen fick med synagogan även sin första akademiskt skolade rabbin, Josef Wohlstein. Malmöförsamlingens medlemmar, omkring femhundra år 1911, var ganska jämt utspridda i staden, och ingen hade speciellt långt att till fots ta sig till synagogan på sabbat eller olika judiska festdagar. För judarna var Malmö som en *shtetl* och ändå inte.

Under de drygt tjugo år som skildrats här kom synagogan med rabbin och kantor att om möjligt inta en ännu mer central plats i församlingens religiösa liv. Tillsammans med de övervägande östjudiska församlingsmedlemmarna i Malmö kunde rabbinen förstärka församlingens religiöst ortodoxa prägel. Det gjorde att en nostalgisk känsla av *shtetl* i någon mån kunde hållas vid liv. Vad avser församlingens allmänna möten blev de under den här tiden lika välbesökta som de blev platsen för ett antal skärmytslingar mellan några olika fraktioner bland medlemmarna. Församlingens föreståndare – som mot periodens slut hade utökats till att vara hela sju till antalet – lyckades trots det i det längsta hålla en enad front. Under perioden minskade Malmöförsamlingen med nästan 200 medlemmar; från närmare 500 1911 till strax över 300 kring 1931.

Mina övergripande frågeställningar inledningsvis löd: Vilka motsättningar och med vilka lösningar kan i församlingen och bland dess medlemmar över tid urskiljas? Vilka uttryck tog församlingens och dess medlemmars samspel med det svenska majoritetssamhället?

För att börja med församlingens mellanhanden med det svenska majoritetssamhället var det framför allt 1838 års beslut som styr-

de dessa. Förvisso kunde riksdagens beslut 1873, där judarna i Sverige fick fullständiga medborgerliga rättigheter i Sverige, utropas som en seger, emancipationen kallad, men trots det var det 1838 års beslut och en del andra åtgärder och beslut från statsmakten som både satte gränserna för och bestämde riktningen för församlingens ageranden. Det har vi ovan sett av sådant som statens övertagande av folkbokföringen, att det skulle dröja till 1909 innan rabbinerna ensam fick svara för sammanvigningen av judiska par, att kontrahenterna i ett »blandäktenskap» var tvungna att före äktenskapets ingående ange om deras än så länge ofödda barn skulle uppfostas judiskt, att utträde ur mosaisk församling endast var möjligt för den som var beredd att låta döpa sig och att traditionell judisk skäktning förbjöds av Malmö slakthus 1904 och av Sveriges riksdag 1938. Till det ska läggas församlingens lagstadgade beskattning av sina medlemmar, som jag här av utrymmesskäl inte gått närmare in på, som, med Viggo Zadigs ord, i sin omutlighet snarare stötte medlemmar ifrån sig än att hålla dem kvar.

Vad gäller det församlingsinterna agerandet av olika individer och grupperingar har vi både för den här behandlade tiden och tiden 1860–1910 sett att det, för den som var på det humöret, fanns oändliga mängder av tvisteämnen att ta fram. Det var också något man gjorde, men när det värsta dammet lagt sig kring ett ämne fortsatte man för det mesta på en tidigare inslagen väg.

Församlingens första stadgar 1905 antogs nästan utan diskussion. Annorlunda var det 1920 och 1930. Då började man diskutera principer – 1920 gällde det de utländska medborgarnas rösträtt i församlingen, och 1930 var det en så viktig fråga som för eller emot det som uppfattades som assimilation – och då började olika falanger inom församlingen bekänna färg. Det slutade – i alla fall

nästan – för det mesta med att den svenskjudiska falangen gick segrande ur striden. En käpp i det hjulet var Viggo Zadigs vilja att utträda ur församlingen. Det var något alldeles för modernt för sin tid.

Malmöförsamlingen var i det längsta en till sitt religiösa innehåll östjudisk församling. Administrativt sett var församlingen under sina första 60 år däremot västjudiskt styrd och inriktad. När det gäller skillnaden mellan öst- och västjudiskt är jag med stöd i arkivmaterialet från MFM benägen att instämma i den distinktion avseende religiositet som församlingsföreståndaren D:r Schönkopf gjorde 1931 i debatten med Viggo Zadig: »Man kunde säga, att östjudarna äro 'aktiva' och västjudarna 'passiva'.»

Vad slutligen gäller Malmöjudarnas traditioner och liv – enskilt och i grupp – vid sidan av det religiösa med sådant som arbete, ekonomisk standard, hälsa, kulturellt liv, ungdoms- och idrottsverksamhet, jämlikhet mellan könen och antisemitismen i Malmö kommer det att bli föremål för en egen skildring. Först med den i min hand kommer jag att kunna presentera en mer fullständig bild av judarna och deras samreöre med andra Malmöbor.

Per Hammarströms avslutning på sin skildring av 70 år av samhällsintegration i framför allt Sundsvall är pessimistisk. Även han låter som om han suckar: »Vid undersökningsperiodens slut hade de allra flesta judarna lämnat regionen samtidigt som assimilationsprocesserna var långt gångna bland de kvarvarande. Den lilla rest som återstod hade, enligt egen utsago, som enda gemensamma verksamhet att vårda begravningsplatsen.»²⁸ Så illa och så långt utför, med judiska ögon sett, hade det långt ifrån gått med Malmöförsamlingen. Utflyttningen från församlingen var förvisso stor, majoritetssamhällets krav hade satt sina spår, men de ortodoxa krafterna i församlingen hade hållit den levande –

judisk – och kampanden mellan olika fraktioner på församlingens allmänna möten var en ständig injektion till att vara på sin vakt. Lägg till det att församlingen hela tiden fick ett tillflöde av nya medlemmar framför allt österifrån med nygamla krav och önskemål. Däremot var vården av församlingens begravningsplats länge eftersatt; något som varit märkbart ända in i våra dagar. Malmöförsamlingen bytte sin yttre skepnad 1911–1932, men i mycket var innehållet sig likt mot tidigare.

Summary

The first Jew to legally settle in the city of Malmö was in 1858 (before that time they were not at all allowed to reside in Malmö). Soon after that a larger group of Jews from the north of Germany settled in the town, and by the year 1871 they were around 200 persons. That year the Jews in Malmö applied to form a Mosaic congregation in the city, and in 1873 it had its first meeting. By then it was the third biggest Jewish congregation in Sweden – after Stockholm and Gothenburg. In 1910 they were almost 500 persons.

The Swedish state put up a lot of obstacles to the Jews in Sweden from 1838 to 1952. This affected the Jews in Malmö concerning such things as kosher, marriages, parish records and taxes, and the right to convert.

In the year 1900 the Malmö congregation hired its first educated rabbi, and three years later they could inaugurate their synagogue. By then they also had their own cemetery, a *schochet*, a religious school for their children, and a second generation of Jews that did rather well economically. There never was a ghetto in Malmö; instead the Jews were spread all over the city. The first rabbi remained at his post until 1932.

The majority of the Jews in Malmö had their roots and traditions formed in Eastern

Europe. They were religiously orthodox and against all forms of assimilation with the Swedish majority; there were few "mixed marriages". The administrative leadership of the congregation, on the other hand, was mainly from Western Europe and tended towards integration. This sometimes led to a disagreements at the meetings with the board of the congregation.

Antisemitism of course presented itself in Malmö, but it was mostly only on an individual level up to the 1930s. In 1931 there were only about 300 Jews in Malmö, but soon the congregation expanded with Jewish refugees from all over Europe. This meant a new phase and new challenges for the congregation in Malmö.

Noter

- ¹ Se Siegler s. 12.
- ² Valentin, *Judarnas historia* s. 445.
- ³ Järtelius, 2015 s. 87.
- ⁴ Valentin, *Judarnas historia* s. 161.
- ⁵ a.a. s. 174ff.
- ⁶ a.a. s. 361.
- ⁷ Denna studie är även att se som en fortsättning på min studie *Judar och andra malmöbor 1860–1910* publicerad i *Elbogen* 2015.
- ⁸ När inte annat anges hänför sig citat till Mosaiska församlingens i Malmö arkiv.
- ⁹ Traverso, s. 9.
- ¹⁰ Se Svenson, 1995.
- ¹¹ Se Lederhendler s. 245f i Hoffman & Mendelsohn. Beträffande det judiska bosättningsområdet i Kejsardömet Ryssland (1721–1917) var det ett område i västra Ryssland där den judiska befolkningen var hänvisad att bosätta sig. När bosättningsområdet var som störst sträckte det sig längs Rysslands västra gräns från Östersjön till Svarta havet. Det existerade från 1791 till 1917.
- ¹² Begreppen »östjudar» och »västjudar» brukar i vetenskapliga sammanhang inte vara närmare definierade än att östjudarna hade sitt ursprung i östra Europa, medan västjudarna hade sitt i Mellanuropa och i västra Europa. För en diskussion av begreppet se Carlsson.
- ¹³ Se Järtelius, 2015 s. 104 ff.
- ¹⁴ Betr. familjen Zadig se Järtelius, 2012.
- ¹⁵ Citatet finns i den oredigerade versionen av Siegels manus i Malmö stadsarkiv.
- ¹⁶ Se Järtelius, 2015, s. 129ff.

¹⁷ Kalmar tidning 25 juli 1902 citerat efter en översättning av originalet i den i Leipzig utgivna *Allgemeine Zeitung des Judenthums*.

¹⁸ SDS 20 juli 1902 »Judarne i Sverige».

¹⁹ Protestantiska barn döps till kristendomen. Författningen avsåg att frågan om kommande barns religion måste avgöras innan barn fötts inom äktenskapet.

²⁰ Se Berggren och, specifikt beträffande Lund, Per Svensson.

²¹ Lachmann, s. 167, ger en för sin farfar lät förskönande omskrivning av hans bidrag till synagogebygget.

²² Vad gäller allmänna svenska bestämmelser beträffande slakt hänvisas i det följande till Svärd.

²³ För en diskussion kring detta se Svanberg & Nilsson.

²⁴ Se Svärd, s. 79.

²⁵ För den intresserade finns utredningen att ta del av i MFM:s arkiv.

²⁶ Uppgifterna hämtade från den av församlingen utgivna tidskriften *Vår väg för februari* 1933.

²⁷ Se Hammarström s. 272.

²⁸ Se Hammarström s. 275.

Källförteckning

Arkiv

Riksarkivet i Stockholm *Justitiedepartementet, Konsejakter 1840–1920*

Malmö stadsarkiv

Mosaiska/Judiska församlingen i Malmö

(En fullständig arkivförteckning finns på Nationell Arkivdatabas på Riksarkivets nättjänst)

Församlingsböcker 1895–1911 (AI:2)

Födelseböcker 1895–1942 (CI:2 & 3)

Vigselböcker 1895–1939 (EI:2)

Död- och begravningsböcker 1876–1930 (FI:1–2)

Längder över döda och begravda 1873–1951 (FII)

Skrivelser och inkomna handlingar 1910–1924 (JII:6–8)

Ämnesordnade handlingar 1875–1977 (JIII:1–5)

Brevkopior 1903–1929 (JIV:2 & 3)

Korrespondens, allmän serie 1896–1942 (I–18)

Församlingens protokoll 1905–1945 (KI:2–3)

Föreståndarnas protokoll 1919–1940 (KII:1)

Sjuk- och begravningskassans protokoll 1916–1930 (KIII:1)

Tidningar

Arbetet

Kalmar Tidning

Nya Dagligt Allehanda

Skånska Dagbladet

Sydsvenska Dagbladet Snellposten

Vår väg

Litteratur

- Alejchem, Sholem (*nom de plume* för Sholem Rabinovitj), *Spelman på taket*. Stockholm, 1992.
- Berggren, Lena, *Nationell upplysning: Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria* (1999).
- Berman, Nils, »Att vara ung i Malmö» ingår i *Mosaiska församlingen i Malmö 100 år*, Harry Rubinstein (red.). Malmö, 1971, s. 53–57.
- Carlsson, Carl Henrik, *Medborgarskap och diskriminering: östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920*. Uppsala, 2004.
- Fried, Leon (red.), *Gamla judiska gravplatser i Stockholm*. Stockholm, 1927.
- Fürstenberg, Clas m.fl. *Templets sten föll på Föreningsgatan: Malmö synagoga 100 år*. Malmö, 2003.
- Hammarström, Per, *Nationens styvbarn: Judisk samhällsintegration i några Norrlandsstäder 1870–1940*. Stockholm, 2007.
- Hoffman, Stefani & Mendelsohn, Ezra *The Revolution of 1905 and Russia's Jews*. Pennsylvania, USA, 2008.
- Isaac, Aaron, *Minnen: ett judiskt äventyr i svenskt 1700-tal* (2008).
- Järtelius, Arne, »Zadig – en entreprenörsfamilj i Malmö» ingår i *Elbogen* 2012, s. 13–46.
- Järtelius, Arne, »Judar och andra malmöbor 1860–1910» ingår i *Elbogen* 2015, s. 87–138.
- Lachmann, Bengt, *Sockerkungen: Jacob Lachmann i Skånes och danska Västindiens sockerindustrier* (2016).
- Lindbom, Tomas, *Slaget om Frankrike*. Stockholm, 2017.
- Siegel, Walter, *Mosaiska församlingen i Malmö 75 år, 1871–1946*. Malmö, 1946.
- Svanberg, Ingvar & Karlsson, Pia (red.), *Religionsfrihet i Sverige*. Lund, 1997.
- Svenson, Anna, *Nöden – en shtetl i Lund* (1995).
- Svensson, Per, *Vasakärven och järnröret* (2014).
- Svärd, Per-Anders, »När den Andre dödar: Slakt, speciesism och djurskyddsnationalism i svenska riksdagsdebatter 1887–1937» ingår i *Sociologi i dag*, Oslo, 2013, nr.2, s. 61–84.
- Traverso, Enzo, *The End of Jewish Modernity*. London, 2016.
- Valentin, Hugo, *Judarnas historia i Sverige*. Stockholm, 1924.
- Valentin, Hugo, *Urkunder till judarnas historia i Sverige*. Stockholm, 1924.
- Zadig, Viggo, *Religio: en bok om försoning*. Stockholm, 1913.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund. E-post: gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://tidskriftenale.kultursupport.se>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2017, 250 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Frågor rörande medlemskap, adressändring m.m.

Elisabeth Reuterswärd 046-30 44 10, elisabeth.reutersward@gmail.com

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund eller hos redaktören. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Fil.dr Bengt Söderberg, Lund, ordf.

Universitetslektor Björn Magnusson
Staaf, Lund, v.ordf.

Fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr.

VD Anders Persson, Lund, v.sekr.

Fil.dr Elisabeth Reuterswärd, Lund,
skattmästare

Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund,
redaktör

Fil.dr Kerstin Arcadius, Malmö

Professor Lars Berggren, Lund

Fil.dr Solveig Fagerlund, Viken

Professor Tomas Germundsson, Lund

Antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby

Antikvarie Anders Håkansson, Halmstad

Museichef Per Karsten, Lund

F. museichef Göran Larsson, Lund

Landsarkivarie Göran Kristiansson, Lund

Processledare Samuel Lindeborg,

Vessigebo

Fil.dr Johan Lundin, Malmö

Landsantikvarie Barbro Mellander,

Kristianstad

Kulturmiljödirektör Mats Riddersporre,

Malmö

Professor Sten Skansjö, Lund

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

ARNE JÄRTELIUS

Judarna i Malmö

Religion, tradition och integration:
judarna och andra Malmöbor 1911–32

I

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.